

EGYHÁZ-LÁTOGATÁS

HELYZETKÉP, KÉRDÉSEK, TANULSÁGOK
A VESZPRÉMI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZMEGYE
TEMPLOMAINAK ADATGYŰJTÉSE NYOMÁN

Veszprém, 2024. szeptember 26.

Szerkesztette:
Jankovics Norbert

Fordította:
Johnson Andrea, Kónya Anna és a szerzők

A kézirat a NKFI-134806. számú („OTKA K”)
Veszprém megyei templomok adatbázisa című
támogatott projekt keretében készült
a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
közreműködésével.

Felelős kiadó:
Dr. Karlinszky Balázs,
Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár

Tipográfia:
Bucsy Balázs

Nyomda:
OOK-Press Kft., Veszprém
Szathmáry Attila

ISBN 978-615-82516-3-1

TARTALOM

Karlinszky Balázs

BEVEZETŐ.....	7
INTRODUCTION.....	10

KÖZÉPKOR

Papp Attila–Kaszás Zsolt–Látos Tamás–Zsiga Zsolt–

Klembala Zsombor–Buránszki Nóra

VÁLOGATÁS VESZPRÉM VÁRMEGYE EGYHÁZI TOPOGRÁFIÁJÁNAK

ÚJ EREDMÉNYEIBŐL.....15

A SELECTION OF NEW RESULTS FROM THE ECCLESIASTICAL TOPOGRAPHY

OF VESZPRÉM COUNTY..... 29

Takács Ágoston

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A TIHANYI SZŰZ MÁRIA ÉS

SZENT ÁNYOS BENCÉS APÁTSÁG ALTEMPLOMÁBAN31

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE CHURCH OF THE BENEDICTINE ABBEY

OF THE VIRGIN MARY AND ST. AIGNAN IN TIHANY..... 40

Pátkai Ádám Sándor–Győrffy-Villám Zsombor

SZENTGÁL KÖZÉPKORI TEMPLOMA41

THE MEDIEVAL CHURCH OF SZENTGÁL..... 53

Jankovics Norbert

EGY ÁRPÁD-KORI TEMPLOM ÁRPÁD-KORI BŐVÍTÉSE: A SÁGDÖRGICSEI (ZÁNKA)

TEMPLOMRÓL REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETÉNEK TANULSÁGAI 55

AN EXTENSION OF AN ÁRPÁD-PERIOD CHURCH: LESSONS FROM THE RECONSTRUCTION OF THE CHURCH RUINS OF SÁGDÖRGICSE (NEAR ZÁNKA)71

ÚJKOR, LEGÚJABB KOR

Karlinszky Balázs

E SOLIDIS MATERIALIBUS - ZALA VÁRMEGYEI TEMPLOMOK AZ 1778. ÉVI

EGYHÁZLÁTOGATÁS JEGYZŐKÖNYVEKBEN77

E SOLIDIS MATERIALIBUS - THE CHURCHES OF ZALA COUNTY

IN THE RECORDS OF THE 1778 CANONICAL VISITATION 88

<i>Fülöp András</i>	
HÁROM SÁVOZOTT TEMPLOMHOMLOKZAT	
A 18. SZÁZADI VESZPRÉM MEGYÉBŐL	101
THREE STRIPED CHURCH FAÇADES	
IN EIGHTEENTH-CENTURY VESZPRÉM COUNTY	119
<i>Nagy Gergely Domonkos</i>	
A VESZPRÉMI PIARISTA TEMPLOM STÍLUSA	121
THE STYLE OF THE PIARIST CHURCH IN VESZPRÉM	133
<i>Hajdók Judit</i>	
A ZIRCI-VESZPRÉMI WILDE-ORGONAMŰHELY	135
THE WILDE ORGAN WORKSHOP IN ZIRC-VESZPRÉM	149
<i>Pintér Bálint</i>	
WAGRAM VAGY WIENERBERGER? SOROZATGYÁRTOTT ÉPÜLETKERÁMIÁK	
HATÁSA A RANOLDER INTÉZET ÉPÍTÉSZETI KONCEPCIÓJÁRA	151
WAGRAM OR WIENERBERGER? THE IMPACT OF MASS-PRODUCED	
HEAVY CERAMICS ON THE ARCHITECTURAL CONCEPT	
OF THE RANOLDER INSTITUTE	164
<i>Hajós-Baku Eszter</i>	
A WEEKEND-KÁPOLNÁTÓL A BAZILIKÁIG - TEMPLOMÉPÍTKEZÉSEK	
A BALATON-PARTON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN	165
FROM THE WEEKEND CHAPEL TO THE BASILICA - CHURCH	
CONSTRUCTIONS ON THE NORTHERN SHORE OF LAKE BALATON	
BETWEEN THE TWO WORLD WARS.	178
<i>Héczey-Markó Ágnes</i>	
VARIÁCIÓK OLTÁRRÁ - A FELSŐÖRSI PRÉPOSTSÁGI TEMPLOM FŐOLTÁRÁNAK	
ÁTÉPÍTÉSEI A 20. SZÁZADBAN	179
VARIATIONS ON THE ALTAR – 20TH-CENTURY RECONSTRUCTIONS	
OF THE HIGH ALTAR IN THE FELSŐÖRS PROVOSTRY CHURCH.	201

EPILÓGUS

<i>Galamb Zsuzsanna</i>	
GALAMB ZSUZSANNA: MŰEMLÉK LESZ?	
WILL IT BE A LISTED BUILDING?	205
RÖVIDÍTÉSEK, FORRÁSOK, BIBLIOGRÁFIA.	
A KÖTET SZERZŐI.	235

VARIÁCIÓK OLTÁRRA - A FELSŐÖRSI PRÉPOSTSÁGI TEPLOM FŐOLTÁRÁNAK ÁTÉPÍTÉSEI A 20. SZÁZADBAN

Közel négy éve, 2020 őszén indult a Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár, valamint a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ közös, „Veszprém megye templomainak adatbázisa” címet viselő tudományos kutatási programja¹, melynek célja a veszprémi római katolikus egyházmegye templomainak építéstörténeti-történeti szempontú tudományos feldolgozása és az alap kutatás eredményeinek széles körű közzététele online adatbázis formájában.²

A vizsgált templomok körét a mai Veszprémi Főegyházmegye 10-11. századtól a jelenkorig épült, különböző jogállású és funkciót ellátó kápolnája, plébánia- és szerzetesi temploma, és az ismert templomromok alkotják, építésük idejét tekintve a 10-11. századtól a jelenkorig – összesen mintegy ötszáz emléket számlálva. A kutatási program első szakasza minden épület esetében a szakirodalmi és primer, írott és képi források feltárását jelentette, melyeket a következő fázisban praktikus formában dolgoztunk fel. E táblázatok részletezettségüket tekintve két szinten készültek. A munka folyamán született szófordulattal „1. szintű”-nek nevezett, mintegy tucatnyi adattípust tartalmazó feldolgozás az összes vizsgált templomhoz elkészült. Az ennél részletesebb 2. szint már a műemléki nagytopográfia műfajának megfelelő elemzést jelent, melyet egy földrajzilag jól körülhatárolható területen, központi jelentőségére való tekintettel elsőként a veszprémi esperesi kerület mintegy 80 templomára vonatkozóan készítettünk el. E templomok esetében minden esetben történt helyszíni bejárás is, melynek vitathatatlan szükségességét és hasznosságát igazolja jelen tanulmány: a felsőörsi Mária Magdolna tiszteletére szentelt prépostsági templom északi mellékhajójában a bejárás során figyeltünk fel³ Mattioni Eszter hímeskő oltárára, melyet

¹ OTKA K 134806. számú pályázat.

² A kutatási program részletes ismertetését lásd e kötetben, Karlinszky Balázs tanulmányában.

³ Itt köszönöm meg F. Tóth Gábor fotográfusnak, hogy külön felhívta a figyelmemet az oltárra, felismerve a technológiai azonosságot Mattioni Eszter egy másik hímeskő alkotásával, melyet egy korábbi közös munkánk során fényképezett. Köszönettel tartozom még Fülöp Andrásnak (ezúttal is, mint már sokszor) és Lantos Editnek (első alkalommal, remélve, hogy nem utoljára), hogy tanácsaikkal segítették a munkámat.

jelenleg műtárgyként őriznek, a falra erősítve, liturgiai funkció nélkül. Az oltár mai elhelyezése okainak felderítése során a főoltár 20. századi átalakításainak eseménydús története bontakozott ki.

A 11-12. századi *Ursi*, *Urs*, *Wrs* neveken említett falu temetője helyén az 1230-as években tornyot emeltetett a feltehetően a prépostságot is alapító Miske ispán. A kváderfalazatú torony emeletén kialakított Szent Mihály oltárt Bertalan püspök szentelte fel, mely alkalomból az ispán felesége, Margit szolgálót adományozott az egyháznak. A templom további részeit: a patkóíves szentélyt a két melléktérrel, valamint a hajót a tervmódosítással a torony nyugati faláig kifuttatott, karzatos oldalcsarnokokkal, törtkőből, a 13. század közepén emelték. A 14. század második felében beboltozták a hajót, átépítették a padlót, és talán ekkor emelték meg a nyolcszög alaprajzú színttel a tornyot. A mohácsi vész, majd az 1552-es törökdúlás során a templom jelentősen megsérült, emiatt, és a reformáció megerősödése miatt hosszú ideig használaton kívül volt. Padányi Bíró Márton a felsőörsi préposti jogok és javak visszaszerzéséhez már prépostsága idején (1729-1735), a templom újjáépítéséhez pedig püspökként, 1736-ban kezdett hozzá. Az 1740-es évek közepére befejeződött munkák során helyreállíttatta a boltozatot, az oldalcsarnokokat mellékhajókká alakíttatta, átépítette a homlokzati nyílásrendszert és új berendezést készíttetett: orgonát, szőszéket, főpapi trónust, keresztelőkutát, padokat és nem utolsósorban, 1747-ben oltárokat a Szent Kereszt, Nepomuki Szent János, valamint a főoltárt Bűnbánó Mária Magdolna tiszteletére. Ezt követően nagyobb tatarozásra került sor Kövess János (1854-1887), Vurglich Ágoston (1888-1916) és Horváth Lajos (1916-1938) prépostsága idején is.⁴

A prépostság történetét, ezen belül a templom építéstörténetét elsőként Bedy Vince foglalta össze⁵. Az 1940-es évek elején megkezdett, Lux Géza és Bogyay Tamás által vezetett műemléki kutatás⁶ a második világháború miatt megszakadt, tervezett folytatása akkor anyagi okok miatt elmaradt. A kutatás⁷ csak 1962-ben, Éri István és Tóth Sándor vezetésével indult újra,

⁴ ERDEI, 1982.

⁵ BEDY, 1934.

⁶ LUX, 1944.; BOGYAY, 1944.; Dr. Justh István: Pusztulás előtt a Dunántúl egyik legrégebbi temploma. Kézirat. VFL VI.47. 14. doboz. 2. csomó.; Id. Bártlai Kálmán felsőörsi lakos elbeszélése a prépostsági templomon végzett Justh-féle munkálatokról 1963. aug. 12. VMT Adatbázis 126. Felsőörs: LDM Régészeti Adatbázis 67605. ltsz.

⁷ Éri István: Jelentés a felsőörsi prépostsági templom műemléki helyreállítását megelőző régészeti feltárások eredményeiről (VI. 24.-VII.19.). 1963. okt. 21. 1963. aug. 12. VMT Adatbázis 126. Felsőörs: LDM RA 67 607. ltsz.; a falkutatásról és helyreállításáról: ERDEI – TÓTH, 1966.; a veszprémi Szent-György kápolnával való kapcsolatáról: TÓTH, 1967.; a toronyról: TÓTH 1980., a nyugati kapuról: Tóth, 2000.; a kutatásról összességében, naplószerűen: KÖRMENDY, 1965.

akkor azonban Erdei Ferenc nívódíjas helyreállításával ért véget, 1965-ben.⁸ A barokk berendezés restaurálása több fázisban, az 1970-es évek közepéig tartott.⁹

A felsőörsi barokk stílusú, Mária Magdolna ill. a bűnös asszony üdvözülésének ikonográfiáját megjelenítő, kvalitásos megformálású, készítése korábban korszerű elrendezésű főoltár – mely tanulmányunk egyik tárgyát képezi – kétszintes, egyszerű, hasáb alakú stipessel, melynek előlapját két négyzetes mező, középen kereszt díszíti. Az oltárépítmény két oldalán, egy-egy átlósan kifordított lábazatra helyezett oszlop áll, melyeket golyvázott párkány köt össze. Az oszlopok külső oldalán, az oltárépítmény síkjában tartott lábazaton áll Mária Magdolna testvéreinek, Szent Lázárnak és Mártának szobra, felettük az oltár oldalára illesztett, szabadon lebegő, faragott indadísz. A predella sávjában menzára állított oltárszekrény. A félköríves záradékú oltárkép a térdelő, imára kulcsolt kezű Bűnbánó Mária Magdolnát a Legenda Aurea hagyománya szerint, barlangszerű környezetben ábrázolja, a háttérben sziklás tájjal, jobbán attribútumaival: kereszttel és koponyával, mely alatt a „*Grandia Mala Mea*” felirat olvasható. A kép jobb alsó sarkában Batthyány-címer. Az oltár felső része lant alakú, két oldalt volutás oromzat, annak két oldalán, az alsó rész oszlopai felett egy-egy püspökszobor. A lant alakú, tagolt vonalú lunettaképen Mária Magdolna apotheózisa: a szent két női alakkal, felettük a Szentháromság ábrázolása. A képet applikált felhők, angyalszobrok és szabadon álló sugarak veszik körül. (1. kép)

Az oltár legelső ismert átalakítására 1868-ban került sor: Kövess János prépost az eredeti, Padányi Bíró Márton által állíttatott oltárkép helyett Hermann János bécsi festővel újabb, témájában azonos képet festetett¹⁰, 1887-ben az oltárt újraaranyoztatta¹¹. Az oltárról ezen új megjelenésében készült az első ismert fényképfelvétel 1914-ben¹². Az 1868-ban leemelt oltárképet, mint egy 1931-ben készült tárgyleltárból megtudjuk¹³, a kóruson helyezték el.¹⁴ (2. kép)

⁸ Dr. Perényi Imre, Építésügyi Miniszterhelyettes levele Merényi Ferenc, az OMF igazgatója részére, 1966 február 15. MÉM MDK Tudományos Irattár II. sorozat 1966/113/1. ltsz.

⁹ Szószék: MÉM MDK Tudományos Irattár, I. sorozat 1967/130/1. ltsz.; főoltár: uott. I. sorozat 1968/146/2. ltsz; Nepomuki Szt. János mellékoltár, oltárképek, préposti szék: uott. I. sorozat 1974/229/2. ltsz.

¹⁰ ERDEI, 1982.

¹¹ BEDY, 1934. 103.

¹² BAKÓ, 1993. 137. kép: MÉM MDK Fotótár 145.153N ltsz.

¹³ VFL I.1.47.e.01. Templom és épületleltár. Felsőörs.

¹⁴ MÉM MDK Fotótár 000.129N ltsz. (lásd még uott: 182.629N ill. MÉM MDK Tervtár 8259. ltsz. 24. kép)

1. kép: A felsőörsi templom főoltára
(F. Tóth Gábor felvétele, 2023,
MÉM MDK Fotótár 248.501D ltsz.)

2. kép: A főoltár 1937-ben, a szentély
kutatása előtt (MÉM MDK
Fotótár 000.129N ltsz.)

A felsőörsi préposti templom építéstörténetében Justh István 1940. novemberi kinevezése fordulatot hozott: az anyai ágon a Batthyány családból származó, művelt, széleslátókörű prépost¹⁵ nem csupán felújítani szándékozott az épületet, hanem annak értékeit szakértő módon megóvni, építéstörténetét feltárni igyekezett. E munkához hivatalba lépése után szinte azonnal hozzáfogott: a templomot érintő egyik első intézkedése volt a korábbi oltárkép felújíttatása, melyet az 1941. júliusi búcsúnapi, eredeti helyére visszahelyeztetett.¹⁶ A felújítás technikai részleteiről az alsóörsi Keipert László festőművész 1941. novemberében benyújtott számlájából

¹⁵ HELYI ÉRTÉKTÁR 2022., 44-46.

¹⁶ *Zalamegyei Újság* 24. évf. 170. szám. (1941. július 28.) 3.; Ugyanekkor a préposti szék is visszahelyeztetette a szentélybe, mely 1914 után, pontosan nem ismert időpontban került ki a sekrestyébe.

értésülünk.¹⁷ A 320 pengőért felújított Mária Magdolna képet nagyon rossz állapotban, kilyukasztva, hiányosságokkal vette át. Alaposan megtisztította, átfestette, eredeti állapotába visszaállította. A keretet újra festette, részben aranyozta. Ugyanekkor, 380 pengőért, a szintén igen rossz állapotúnak leírt felső festményt is felújította: falemezre ragasztotta, erősebb vakramára erősítette, a töredezett festést „balzsam-kezeléssel” szilárdította, és átfestette. E beavatkozásokat már, mint megoldandó problémákat írta le a restaurálást később végző Rády Ferenc.¹⁸

Justh István nevéhez fűződik a műemléki kutatás kezdeményezése is. Gyors és eredményes munkáját jelzi, hogy a Műemlékek Országos Bizottsága már 1942-ben 4000 Pengőt utalt ki az éves költségvetésből a templom helyreállítására.¹⁹ A kutatás a templom belső terében, az apszis és a szentély vakolatának leverésével indult meg²⁰, majd a torony alatti előcsarnokban, és az apszis külső oldalán, a támpillérek elbontásával folytatódott. 1943 őszén már az északi és déli oldalhajók vizsgálatára, majd a déli oldalhajó nyugati oromfalának teljes feltárására került sor.²¹ A feltárás eredményeként – többek között – a szentély elbontott támpilléreinek helyén és a középső, barokk ablak alatt előkerültek a korábbi, keskeny román ablakok, a belsőben a félkupola alatt a vörös homokkő vállpárkány, a szentély déli falán egy felszentelési kereszt nyomai. Bár Bogyai Tamás úgy vélte, csak „a régi részek lehetőleg teljes feltárása után” lehet arról döntení, hogy az Árpád-kori templom újonnan megismert részeiből „mit és mily mértékben lehet megtartani úgy, hogy az épület, mint Isten háza eredeti és egyetlen igazi rendeltetésének továbbra is megfeleljen”²², a további intézkedések arra utalnak, az új ablakok megtartását igen hamar elhatározták.

Mind a helyi hagyomány²³, mind Erdei Ferenc²⁴ úgy tartják számon, hogy az oltár egyszerűsítésének, illetve egy stílusában a román szentélyhez jobban illő új oltár építésének gondolatát az újonnan feltárt ablakok ill. az északi barokk ablak befalazása miatt megváltozott tér- és fényviszonyok vetették

¹⁷ VFL VI. 47. 14. doboz 2. csomó, Keipert László, számlája tanúsága szerint, a Nepomuki Szent János oltár teljes felújítását is elvégezte (880 P.), valamint árajánlatot adott a szószék felújítására (1500 P.).

¹⁸ Rády Ferenc: Oltárkép restaurálási dokumentáció, é.n., MÉM MDK Tervtár 25172. ltsz.

¹⁹ MÉM MDK Tudományos Irattár 1942/41. ltsz.

²⁰ Kezdetének pontos dátuma egyelőre ismeretlen.

²¹ BOGYAI, 1944. 473.

²² BOGYAI, 1944. 475.

²³ Itt köszönöm meg Szabó Balázsnak, Felsőörs polgármesterének az OTKA pályázat, és szűkebben, az oltárral kapcsolatos kutatás folyamán nyújtott szíves segítségét.

²⁴ Erdei Ferenc: Tervezési program, 1962. április 4. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1962/55/4. ltsz.

fel. Az átalakítás első, hamar megvalósult része a barokk felépítmény lebontása volt: az oltár predella feletti részeit szétszedték és a felső oltárképpel együtt a karzaton helyezték el, a Mária Magdolna képet pedig önmagában, a középső résablak elé állították.

Az új oltárelőlap megrendelésének jelen kutatás során feltárt időrendje arra utal, hogy az új oltár építésének szándéka már a feltárások megkezdése előtt, de legkésőbb azok folyamán megszületett. Sajnálatos módon a megrendeléssel közvetlenül kapcsolatos iratanyag nem áll rendelkezésünkre, mivel Justh István 1948. december végi internálása után²⁵ személyes holmija, iratai elkallódtak²⁶. A plébánia 2007-ben levéltárba került iratanyagában sem a Justh prépostsága alatt keletkezett iratcsomó²⁷, sem a Historia Domus²⁸ nem tartalmazott erre vonatkozó adatot.

3. kép: H. Mattioni Eszter aláírása a felsőörsi templom vendégkönyvében (VFL VI.47.18. doboz 6. kötet, a szerző felvétele, 2024)

²⁵ HELYI ÉRTÉKTÁR 2022. 44-46.

²⁶ Horváth Lajos mérnök, felsőörsi lakos szóbeli közlése, szíves segítségét ezúton köszönöm.

²⁷ VFL VI. 47. 1. doboz 6. csomó: Justh István prépostsága alatt keletkezett iratok, 1939-1945.

²⁸ VFL VI. 47. 18. doboz 1. kötet: Historia Domus 1938-1974. Az 1938-tól vezetett naplóba Justh hivatali idejének kezdetét és végét utólag, 1950-ben jegyezte bele Markó Marcell József prépost.

A felsőörsi templom vendégekönyve²⁹ utolsó lapjainak egyikén azonban megtalálható az antependium alkotójának, H. Mattioni Eszter festőművésznének az aláírása³⁰. A bejegyzés, a környezetében levő aláírások keltezéséből következően 1942. október 28-án, de biztosan november 5. előtt keletkezett. (3.kép)

Az apai ágon olasz, anyai ágon Tolna-megyei kötődésű Mattioni Eszter (1902, Szekszárd – 1993, Budapest) öt évig tanult az Iparművészeti Főiskola grafika szakán Helbling Ferenc irányítása alatt, majd hat évig a Magyar Képzőművészeti Főiskolán, Rudnay Gyula tanítványaként. 1926-tól kiállító művész. 1931-ben, elnyerve a Szinyei Társaság ösztöndíját, Itáliában utazott. Munkásságát több alkalommal díjakkal ismerték el, 1946-ban beválasztották a Szinyei Társaság tagjai közé. 1931 és 1942 között a szolnoki művésztelep tagja volt, de alkotott a Dél-dunántúli Síóagárdon, Decsen, a sárközi Bogyszlón, Kalotaszegen és több nyáron át Igalon. Utóbbi helyen az Aba-Novák Vilmostal való közös munka hatására a korai nagybányaias, majd az Art Nouveau hatására dekorativitást mutató kompozícióin novecentós hatás érződik, temperafestészete pedig a római iskolával rokonítja. A rá jellemző biztos színkezelés a hímeskő kompozícióknál is érvényesült, ugyanakkor az új technika hatására táblakép festészete a síkszerűség, dekorativitás irányába mozdult. A magyar tájak, csendéletek mellett különösen szívesen ábrázolta a magyar népviseletet, ill. azok viselőit, de megrendeléseknek megfelelően igen széles tematikában alkotott.³¹

Nem ismerjük Mattioni Eszter felsőörsi látogatásának okát – meghívásra érkezett vagy csupán turistaként, és a préposttal való megismerkedés során született meg az új oltár készíttetésének gondolata –, de a korabeli sajtómegjelenésekből ítélve³² az bizonyos, hogy 1943 koratavaszán az oltárelőlap készítése már folyamatban volt, nagyjából egyidőben a szentély kutatásával. Az elkészült hímeskő oltárelőlapot egyszerűen a menza elé támasztva helyezték el a szentélyben, mint arról a Lux Géza kutatásai után, 1943-ban készült fényképfelvétel³³ (4. kép) tanúskodik.

²⁹ VFL VI. 47. 18. doboz 6. kötet: A felsőörsi templom vendégekönyve, 1932-1953.

³⁰ Hollósné Mattioni Eszter, Nevét több formában is használta.

³¹ Mattioni Eszter életéről és munkásságáról Kiss, 1972., Pogány – Szelényi, 1990., legutóbb az eddigi szakirodalmat összefoglalva: Gréczy, 2017a. és Gréczy, 2017b.

³² Március 1-jén az írott sajtóban készülőként mutatják be az oltárt (*Magyar Építőművészet* 42. évf. 3. szám (1943. március 1.) Sz.n.: Szemle. Hímeskő.), amely az 1943. áprilisi Magyar Világhíradó felvételén összeállítás közben látható (VILÁGHÍRADÓ 1943.). Dombi József az 1943. októberében (DOMBI, 1943.) az ugyanazon évben készült budapesti, Vágóhíd utcai Stühmer Csokoládégyár előcsarnokába készült hímeskővel együtt elemzi és az oltárról fotót is közöl.

³³ MÉM MDK Fotótár 020.688N ltsz., a keltezését lásd Tudományos Dokumentáció 1965. 2. kötet: Tudományos Fotódokumentáció. MÉM MDK Tervtár 8259.025. ltsz.

4. kép: A főoltár 1943-ban, a barokk architektúra letisztítása után.
(MÉM MDK Fotótár 020.688N ltsz.)

Nem tudjuk pontosan, hogy ez az elrendezés meddig maradt fenn, az 1962. évi falkutatást dokumentáló képeken az oltárelőlap már nincs a szentélyben.³⁴

A Mattioni Eszter által készített oltárelőlap (5. kép) 96 cm magas, három darab, egyenként 95, 111,5 és 95,5 cm (összesen 302 cm) széles panelből álló, 5 cm vastag, hímeskőnek nevezett mozaiktechnikával készült műkő öntvény.

A kompozíció három négyzetes, vörös sávokkal elválasztott ill. keretezett mezőre osztott. A középső, felül világos háttérű mezőben koszorúba foglalt Krisztus-monogram, a mező alsó sarkaiban két-két hal – melyek kompozíciós egységet képeznek a szélső mezők alsó sarkában elhelyezett két-két halmotívummal. A két világos háttérű szélső mezőben, kék háttérrel képzett félköríves fülkemotívumban a kereszt felé forduló pávák, mögöttük

³⁴ Tudományos Dokumentáció 1962-65. 2. kötet: Tudományos Fotódokumentáció. MÉM MDK Tervtár 8259. ltsz.

növényi ágak láthatók. A bal oldali páva lába leveles, a jobb oldali bogyós ágon pihen. A középső mező felé eső felső sarkokban egy-egy levélmotívum. A táblákat keretező, vörös alapon elhelyezett fonatminta az alsó sávban hiányzik, a többi oldalon megszakítás nélkül hullámzik végig. A fonatok azonos rendben, függőlegesen levél, kereszt, rozetta, szőlő és levél motívumot, a vízszintes szakaszon két-két kereszt motívum között a középső mezőben egy-egy madarat, a szélsőkben tál és halmotívumot fognak közre. A fonatminta szélső mezőben hiányzó alsó elemének helyét a világos háttér tölti ki. A kompozíció indokolja az eltérő panelméreteket: a mezőket elválasztó sávok technikailag a középső részhez tartoznak.

5. kép: A hímeskő oltárelőlap. (a szerző felvétele, 2023)

Az új antependium programja meglehetősen eltér a barokk oltárétól. Kompozíciója, ill. díszítményei (két madárral – itt a paradicsomkertet jelképező pávával – közrefogott Krisztus-monogram, fonatminta és az abba foglalt egyéb szimbólumok) ókeresztény-bizánci előképekre vezethetők vissza. A megrendeléssel kapcsolatos adatok hiánya miatt³⁵ sajnos nem tudjuk, hogy a program kialakításában hogyan aránylott a megrendelői elgondolás és a művész saját elképzelése, mely utóbbit az Itáliában eltöltött tanulmányi ösztöndíja alatt szerzett élmények, ismeretek inspirálhattak. A kompozíció megalkotásában Justh István prépost éppúgy tanácsot adhatott, mint Mattioni monográfusa, a munkásságában a római korról, azon belül a mozaikokkal kiemelten foglalkozó Kiss Ákos régész. Utóbbi analógiaként a ravennai Szent Apollinare in Classe templomban levő Theodorus-szarkofágot említi, és mint írja, „*az ókeresztény művészet gondolatkörében fogant*” oltár előlap „*a XII. századi román templom formáit a táj sűrített római elemeivel köti egybe...*”³⁶

³⁵ Erre vonatkozóan Mattioni Eszter hagyatékában lehetnek még adatok, ennek felderítése azonban a jelen tanulmány készítésére rendelkezésre álló időbe már nem fért bele.

³⁶ Kiss 1972, 30.

A teljes oltár (menza, hátfal és oldalak, tartószerkezet) kialakítására vonatkozóan tervrajzok nem kerültek elő, ezért elhelyezésének tervezett módja nem ismert. Analógiaként a művész más munkáiból sem következtethetünk, mivel ez az egyetlen oltárelőlap, melyet Mattioni Eszter munkásságából ismerünk – más hímeskő alkotásai falba beépített vagy táblakép-szerű munkák.³⁷

A szorosan Mattioni Eszter nevéhez köthető, sajátos mozaiktechnika első, csak színezett kőzúzalékos öntvényből készült változatát 1937-ben Pólya Ivánnal³⁸ kísérletezték ki, 1938-ban a Magyar Mérnök és Építész Egyesületben bemutatták majd védjegyeztették³⁹. Mattioni Eszter alkotótársa halála után dolgozta ki az egész kődarabok és műkő öntvény kompozitjából álló, immár hímeskőnek nevezett⁴⁰ technológiát. A hímeskő az opus sectile, opus alexandrinum, illetve a pietra dura technika rokonának egyaránt tekinthető, azoktól a színezett műkőből képzett motívumok és felületek alkalmazásában tér el, amihez – az alkotó saját elmondása szerint⁴¹ – a polikróm, mintás padlóburkoló cementlapok adták az ötletet. A hímeskő technológiájának kísérleti szakaszai és változatai⁴², így a felsőörsi oltárelőlap készítésének folyamata a szakirodalom alapján az alábbi módon rekonstruálható:

A művész először ceruzával, krétával „firkált” vázlatok után a műteremben 1:10-es méretarányú, pontos tervet készített.⁴³ Ezután színvázlat

³⁷ Mattioni Eszter munkásságára vonatkozó összefoglaló munkák: KISS, 1972.; POGÁNY – SZELÉNYI, 1990.

³⁸ KISS, 1972.15-17.

³⁹ *Nemzeti Újság* 20. évf. 25. szám (1938. február 1.) 4. Sz.n.: Új magyar találmány. A „hímes műkő” már bemutatóján óriási sikert aratott.

⁴⁰ Pólya Ivánnal közösen még a „kő-falikép”, „műkőkép” elnevezéseket használták. A „hímeskő” elnevezést Mattioni első megrendelője, Körmendi Nándor építész adta. KISS, 1972. 21.

⁴¹ MÁRKUS, 1969.

⁴² Mattioni Eszter a „beépíthető freskó” gondolatától vezérelve korábban homok, enyves kötőanyag és hegyi kréta összetételű habarcsalapozás adta rücskölt, falszerű felületre, mint secco alapra temperával festett képekkel kísérletezett (KISS, 1972. 17.). A hímeskő korai változatánál a kartonra üveglapot helyezett, amin gittel vagy bádogszalaggal a rajznak megfelelő rekeszeket képezett, melyeket kőpor, mész, kőzúzalék (márvány) és pigment keverékével külön töltött ki. Kötés után a gitt helyét opcionálisan kitöltötte, a fémszalag benne maradt. (POGÁNY – SZELÉNYI, 1990. 19.) Csak zúzalékos öntvényből készítette 1941-ben a Győr-nádorvárosi templom szószékét. A hímeskő változatai azok a munkái, melyeknél csak az alakos részek készültek hímeskőből, az egyéb felületeket (A Bölcsesség, DOMBI, 1943.) más esetben a keretet (Öregasszony, D. FEHÉR, 1961.) nyers, ritmikus barázdákkal felborzolt műkőből alakította ki. Az első valódi, üvegmozaikot is felhasználó hímeskő egy Árkay Bertalan tervezte rózsadombi villába készült (A Művészet, Anyaság és Tudomány allegóriája, KISS, 1972.).

⁴³ FEHÉR, 1970.; POGÁNY – SZELÉNYI, 1990. 22.

készült, már „anyagban gondolkodva”⁴⁴, majd a természetes nagyságú karton, a négyzetekre osztás ismert módszerével nagyítva a vázlatot vagy a műteremben falra vetítve és a kontúrokat sötétben átrajzolva. Eddig tartott az első munkafázis, mely egy-két hónapot vett igénybe.⁴⁵ A második fázisban, már a készítésnek helyt adó gyárban⁴⁶, a végleges kőfelület síkját modellező agyagalapba vágta a kontúrokat, majd az alapot fakeretbe foglalva, a bemélyedő kontúrvonalakat pozitív állásba fordító gipszmin-tát készített. A megkötött gipszmin-tát olajjal vont be a kövek elhelyezése előtt⁴⁷, majd ismét fakerettel vette körbe, mely már a végleges hímeskő zsaluzatát képezte. Ebbe a formába kerültek a kődarabok és az egyéb felhasznált elemek, színükkel lefelé. Egy 1943-as filmhíradóban a hímeskő-készítésnek ezt a fázisát épp a felsőörsi oltár készülő paneljein figyelhetjük meg: a felvételen látszanak a készülő oltárnak az asztalon egymás mellett fekvő, keskeny lécekkel elválasztott részei és a munkafelület fölött elhelye-zett, mintául szolgáló karton.⁴⁸ Miután az így összeállított mozaik hézagait kitöltötte az adott résznek megfelelő színes műköanyaggal, felette (felte-hetőleg valamilyen vasalást is tartalmazó) cementágyazatot alakított ki.⁴⁹ Kötés után a gipszmassza eltávolítását a felület nedves csiszolása követte, fázisonként finomodva homokkő, horzsakő, majd kígyókő alkalmazásával. A legvégén a kontúrbarázdákat a sgraffittotechnikából kölcsönzött árkolással hangsúlyozta.⁵⁰ A felsőörsi oltár 5 cm-es vastagsága a tábla méreteit tekintve átlagos, a kisebb munkadarabok 2-3 centiméteres vastagságban készültek.

⁴⁴ GÁCH, 1949.; MML 1977.; FILMHÍRADÓ 1977.

⁴⁵ POGÁNY – SZELÉNYI, 1990. 22. A Stühmer Csokoládégyár számára (a felsőörsi oltárral egyidőben készült, 1943. március 27-én leleplezett) 44 négyzetméteres, 15 táblából álló kompozíció elkészítése fél évet vett igénybe. (Kiss, 1972. 30.)

⁴⁶ Míg 1937-ben Mattioni Eszter saját bevallása szerint „rengeteg mocskot” csinálva még saját, Tompa utcai műtermében dolgozott (POGÁNY – SZELÉNYI, 1990. 17.), 1944-1948 kö-zött már egy ferencvárosi lakásban (POGÁNY – SZELÉNYI, 1990. 17., 29.), majd 1948-tól haláláig a kelenhegyi művészházban lakott. A hímesköveket 1943-ban már a Nagybátony-Újlaki cementgyár újpesti telephelyén kivitelezte, 8-10 fős, betonozókból, csiszolónókból álló csapattal (GÁCH, 1949., *Nők Lapja* (1971. május 6.) MES: Kővirág-varázsló.

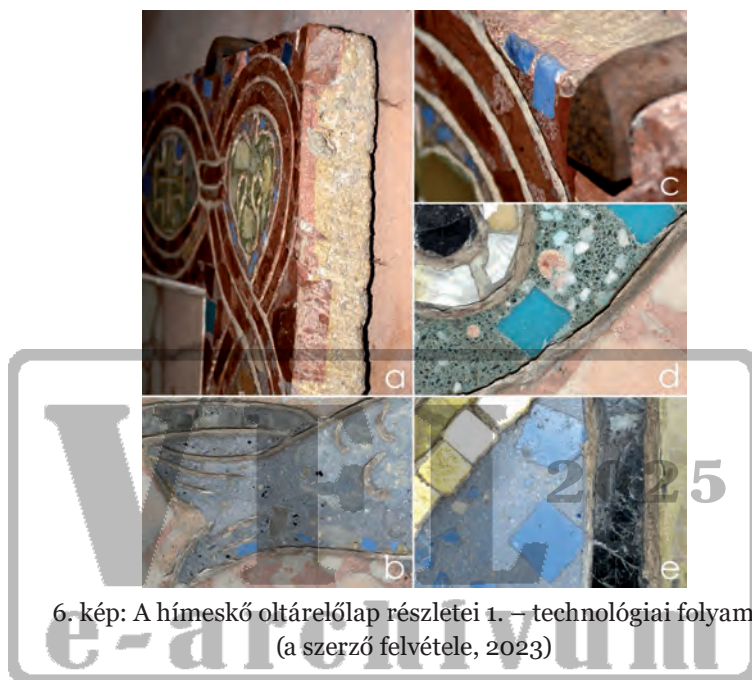
⁴⁷ Az agyagalap árkolása, a gipszminta olajozása, kirakás, csiszolás filmfelvételen: FILM-HIRADÓ 1961. és FILMHÍRADÓ 1977.

⁴⁸ Világhíradó 1943.

⁴⁹ Bár Kiss Ákos (Kiss, 1972.) szerint a műkő és cementágyazat készítése között egy hét technológiai szünetet tartottak, valószínűbb, hogy arra inkább a cementágyazat kialakí-tása után került sor: az időben közvetlen egymás utáni készítés elősegíti a két anyagtípus egymáshoz való kötését, a cementágyazatnak, tulajdonképpen betonnak, a megfelelő szilárduláshoz van szüksége a pihentetésre.

⁵⁰ A technológia külön nem lábjegyzetelt részeinek forrása: Kiss, 1972.

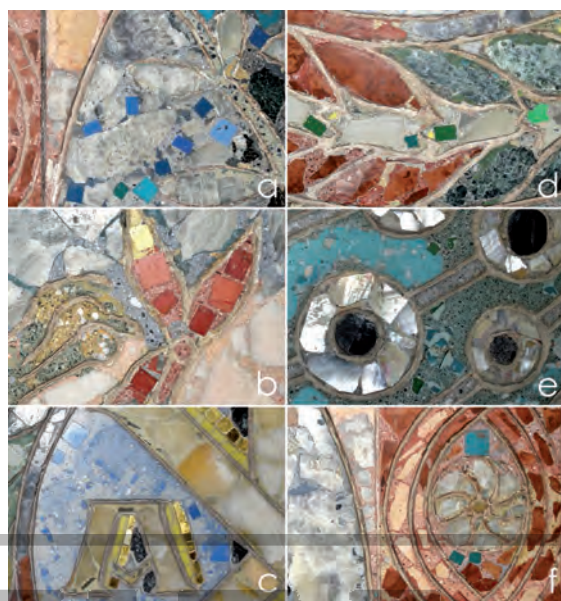
Az oltár helyszíni vizsgálata e technológiai folyamatot további megfigyelésekkel egészítette ki⁵¹. A mozaiklap oldalán jól látható volt a többrétegű, különböző vastagságú kődarabokat tartalmazó szerkezet. A színoldalt alkotó rétegek eltérő vastagságát utólag beöntött, esetleges színű (máshonnan kimaradt?) masszával egyenlítették ki a cement ráhordása előtt (6. kép a.).

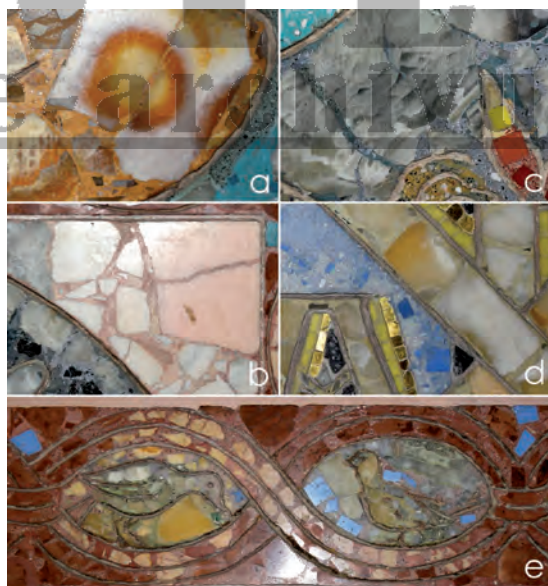
6. kép: A hímeskő oltárelőlap részletei 1. – technológiai folyamat
(a szerző felvétele, 2023)

A felhasznált kőzetanyagok a felsőörsi oltár esetében nem térnek el a Mattioni Eszter által szokásosan használt fajtáktól: a sárgás felületekhez – a pávák szárnyánál annak geodaszervezetét is kihasználva – aragonitot alkalmazott, más sárgákhoz kalcitokat, sárgásfehérhez triász időszi keménymészkövet, szürkészöldhöz feltehetőleg serpentin, a vörös felületekhez gerecsei jura mészkövet, a fehér, rózsaszín és fekete felületekhez márványt. A telített, erős, a kompozíciót élénkítő vagy hangsúlyozó színhatásokhoz kb. 1,5 cm oldalhosszúságú, 2-3 mm vastagságú (6. kép c.) üvegmozaik-szemeket többféle kék és zöld, valamint sárga és vörös (7. kép a., b., d.), illetve arany színben (9. kép).

⁵¹ Ezúton köszönöm Lengyel László bányamérnök szíves baráti segítségét a vizsgálatban való közreműködésben és a kőzetfajták azonosításában.

7. kép: A hímeskő oltárelőlap részletei 2. – üvegmozaik, gyöngyház és színezett massa alkalmazása. (a szerző felvétele, 2023)

8. kép: A hímeskő oltárelőlap részletei 3. – nemeskövek felhasználása. (a szerző felvétele, 2023)

A pávák farkának kialakításánál a „szemeket” fekete márvány és gyöngyház alkotja (7. kép e.). A kövek berakásánál megfigyelhető, hogy a felület változatosságát növelendő, a nagyobb darabokat eltörve, de egymáshoz szorosan illesztve is alkalmazza (8. kép a-d.). A művész kritikákban sokszor elismert, tudatos színhasználatát bizonyítják az egymáshoz közel álló tónusú kövekből létrehozott finom színátmenetű felületek (8. kép b.), a befoglalt kövekkel harmonizáló tónusú massa, valamint az egymás mellett alkalmazott eltérő alapszínű, azonos vagy különböző színű kőzetadalekos öntött felületek (7. kép c., 9. kép d.). Azonos színű masszában eltérő színű kövek alkalmazásával fény-árnyék hatást is érzékeltet (8. kép e.). A mozaikszemeket „kőként”, önálló felületképzőként (7. kép b., 9. kép e.), pontszerűen, egészben masszába helyezve (7. kép f.) és törmelékként is felhasználta. A szakirodalomból tudjuk, hogy az aranymozaikszemeket csiszoláskor agyagréteggel védték.⁵² A súrlófényes megvilágításban jól látható (9. kép a-c.), hogy azok síkja a csiszolt felületnél mélyebben van. Eszerint az agyagréteget már elhelyezéskor felvitték a mozaikszemre, és annak elsődleges szerepe a szintkülönbség biztosítása volt, mivel az égetetlen agyag a nedves csiszolás közben, feltehetőleg igen hamar kiázott.

9. kép: A hímeskő oltárelőlap részletei 4. – aranymozaik felhasználása.
(a szerző felvétele, 2023)

⁵² Kiss, 1972 26.

Mivel az arany mozaikszemek több körütekintést igényeltek, feltehető, hogy a mindkét páva bóbítája felett meglevő, de már más motívumba helyezett arany szemcse tudatosan került oda (9. kép b., d.). A masszák kiöntésének sorrendjére utal a korábban öntött szín cseppje egy szomszédos, más színű felületen (6. kép d.). Végül, a kontúrokat hangsúlyozó árkolás utólagos kialakítását bizonyítják a levéselt sarkú üvegmozaikszemek (6. kép e.). Egyes finom motívumokat is utólag, árkolással alakított ki (6. kép b.).⁵³

A templom 1962-ben újraindult kutatása során az 1943-ban nem vizsgált falfelületekre kiterjedő falkutatást régészeti ásatás követte, mely a szentély területére is kiterjedt. Ennek fotódokumentációjában látható, hogy a feltárás idejére nem csak a Mattioni-féle oltárelőlapot, de a barokk oltár alsó, sérülékeny fa részeit is eltávolították.⁵⁴

A kutatással és a helyreállítással kapcsolatos iratok arról tanúskodnak, hogy míg az épület helyreállításának elvei hamar elfogadásra találtak⁵⁵, a szétszedett, és részeiben még akkor is az oldalkarzatán porosodó oltár sorsa jóideig bizonytalan maradt. A Tervtanács javaslatában⁵⁶ a tervező feltétlenül megoldandó problémájának jelölte ki a főoltár egyszerűsítését. Erdei Ferenc a helyreállítási tervben megállapította, hogy a főoltár jelenlegi formájában nem maradhat, eltávolítása után helyére egyszerű asztaloltár készítenendő, hogy a román kori szentély teljes egészében érvényesülhessen. A barokk főoltár elhelyezésére a volt prépostsági ház helyreállítását, és az ottani kiállításban való bemutatását javasolta.⁵⁷ Később, az 1962. évi feltárások után tett javaslatában már „mérlegelendőnek” nevezte a kérdést⁵⁸, míg Gergelyffy András a szép barokk főoltár 1943-as szétszedését egyszerűen helytelennek, „purista beütésnek” minősítette.⁵⁹ A kérdés megoldására tett legkonstruktívabb javaslatot – jó egy évvel később – előzetes jelentésében,

⁵³ E megfigyeléseket az oltár szemrevételezéses vizsgálatával, lámpa és kézi nagyító alkalmazásával tettük, más hímeskövek vizsgálata, műszerek alkalmazása ezeket kiegészítheti vagy módosíthatja.

⁵⁴ Felsőörsi prépostsági templom feltárása 1964. Fotódokumentáció. VMT Adatbázis 126. Felsőörs: LDM RA 10 703. ltsz.

⁵⁵ Tervtanácsi jegyzőkönyv, 1962. március 8. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1962/55/4. ltsz.

⁵⁶ Tervtanácsi jegyzőkönyv, 1962. március 8. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1962/55/4. ltsz.; lásd még: MÉM MDK Tervtár 5260 ltsz.

⁵⁷ Erdei Ferenc: Tervezési program, 1962. április 4. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1962/55/4. ltsz.

⁵⁸ Erdei Ferenc: Javaslatok a Felsőörsi prépostsági templom helyreállítására az 1962. évi kutatások alapján, 1962. július 1. Tudományos Dokumentáció 1962-65. MÉM MDK Tervtár 5258. ltsz.

⁵⁹ Gergelyffy András: A felsőörsi prépostsági templom rövid építéstörténete, 1962. augusztus 13. Tudományos Dokumentáció 1962-65. MÉM MDK Tervtár 5258. ltsz.

Éri István tette⁶⁰, aki a feltárás során többek között megállapította, hogy az északi sekrestye korábban kápolna volt, a keleti fala előtt kiemelt padlószinten álló oltárral. E megállapításokra alapozva javasolta a helyiség keleti részének újbóli megemelését, és a kápolna funkció visszaállítását, részben támogatva ezzel Erdei Ferenc már korábban felvetett ötletét az északi oldalfolyosó oltárának az északi sekrestyébe való áthelyezésével kapcsolatban.⁶¹ Éri véleménye szerint azonban erre az az oltár nem lenne alkalmas, mert „esztétikailag igen károsan befolyásolná a térhatást, ugyanakkor erősen csökkentené a helyiség természetes megvilágítását is, amelyet a román ablak kibontása után is a keleti fal barokk ablaka lesz hivatva ellátni”. Helyette javasolja Mattioni Eszternek, a kutatások idejére a déli mellékhajó északnyugati sarkában fálnak támasztott (10. kép) oltárantependiumát, felvetve, hogy ahhoz viszonylag kis költséggel retablót is lehetne készíttetni – akár a művésznővel is. „Ez a megoldás egyrészt lehetővé tenné egy kallódó műtárgy eredeti rendeltetésének megfelelő felállítását, másrészt megadná azt a lehetőséget is, hogy az oltár megtervezendő részei az adott térrel összhangba kerüljenek.”⁶²

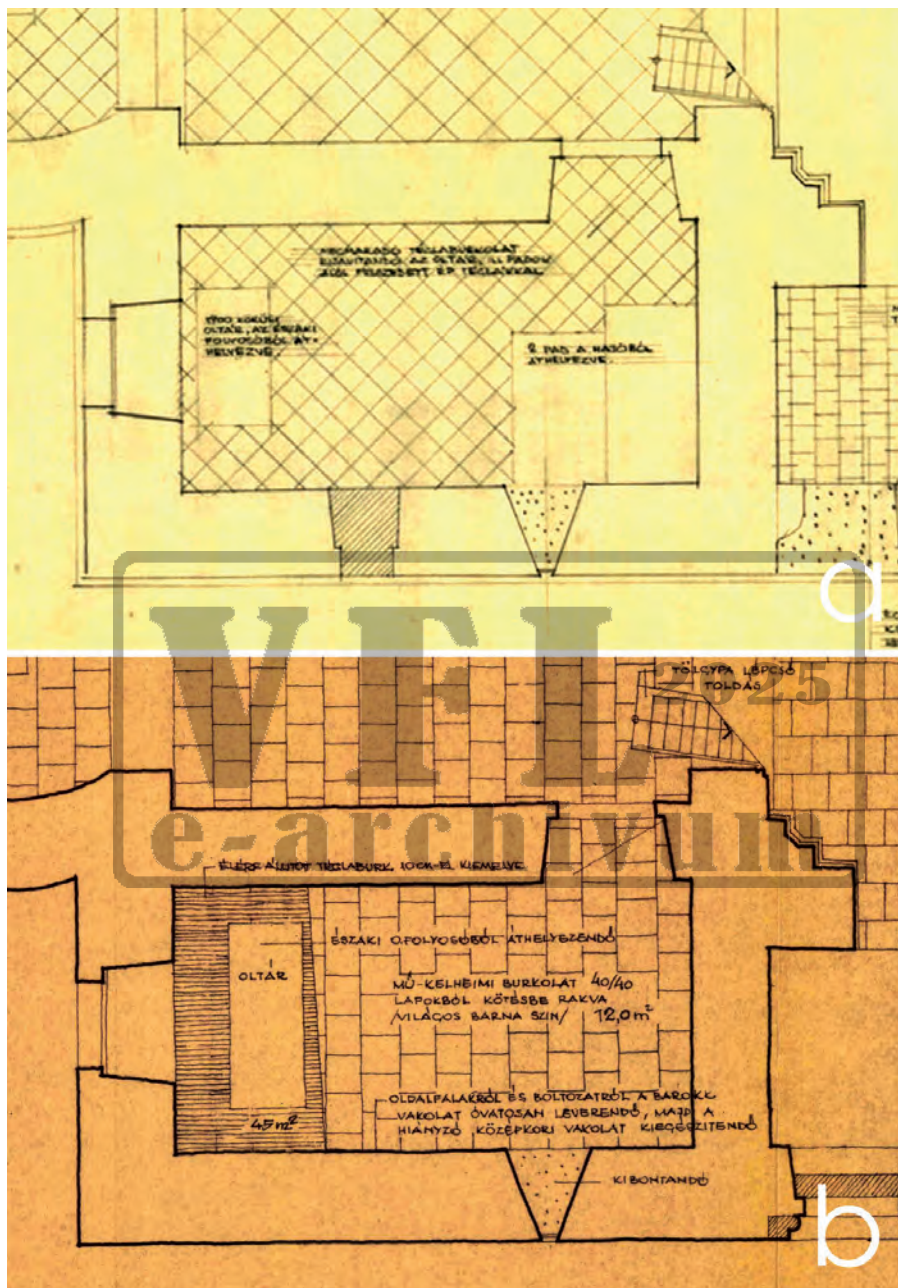

10. kép: A hímeskő oltárelőlap a déli mellékhajó északnyugati sarkában, 1962. július (MÉM MDK Fotótár 063.674dN ltsz.)

⁶⁰ Éri István: Előzetes jelentés a felsőörsi prépostsági templom 1964. évi régészeti kutatásáról. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1964/81/2. ltsz.

⁶¹ Helyreállítási terv 1962. július 7. Helyreállítási tervdokumentáció 1965. MÉM MDK Tervtár 5260. ltsz. Erdei Ferenc eltérő tervváltozatai: 1.) évszám nélküli templom alaprajz az északi folyosó 1900 körüli oltárának áthelyezési javaslatával: Helyreállítási terv, földszinti alaprajz, M 1:50. MÉM MDK Tervtár 53754. ltsz., 2.) Templomalaprajz az északi oldalfolyosóról áthelyezendő, előzőnél szélesebb oltárral (hímeskő oltár?), Felsőörs, prépostsági templom, Helyreállítási terv II. ütem, Földszinti alaprajz M 1:50, 1963. MÉM MDK Tervtár 34741. ltsz.

⁶² lásd 53. jegyzet.

11. kép: Erdei Ferenc vázlatai oltár elhelyezésére az északi sekrestyében.

a.: az 1900. körüli oltárral (MÉM MDK Tervtár 53754 ltsz.) és

b.: feltehetően a Mattioni-oltárral (1963. szeptember. MÉM MDK Tervtár 8260 ltsz.)

Úgy tűnik, a felvetés egyetértésre talált, ugyanis Erdei Ferenc 1965-ben vázlatokat készített a Mattioni-oltár északi sekrestyében való elhelyezésére.⁶³ A rajzokon a helyiség keleti falához illesztve, a helyreállított magasabb padlószinten, a meglevő oltárelőlap méretéhez igazodó tömboltárt látunk, alapterületénél valamivel kisebb, alacsony, sötét színű lábazatra állítva. Az oltár retablóját a barokk ablak alkotja. Az ablak újonnan készítendő, oltárképként szolgáló üvegezéséhez a kor stílusjegyeit viselő ceruzavázlat és színterv is készült. A vázlatok tartalmazzák az oltármenza bal oldalára állítandó gyertyatartó és a jobb oldalon, a menza felett a falra rögzítendő tabernákulum rajzait is. (12. kép). Sajnos e tervek papíron maradtak, így Mattioni Eszter oltárelőlapja továbbra is a déli oldalhajóban várta, hogy még egyszer betöltse hivatását.⁶⁴

12. kép: Erdei Ferenc vázlata a Mattioni-oltár elhelyezésére, 1966.
a: az oltár nézetrajza, b.: az üveglablak színterve. (Erdei Ferenc: Felsőörs, templom, berendezési vázlatok, 1965. VFL VI.47. 14. doboz 3. csomó.)

A főoltárt feltehetően a helyreállítás átadása után szedték szét teljesen⁶⁵, részeinek (és egyidejűleg a szószék szobrainak) Budapestre szállítására

⁶³ Erdei Ferenc: Felsőörs, templom, berendezési vázlatok, 1965. VFL VI.47. 14. doboz 3. csomó. A dokumentáció az oltárhoz készült rajzok mellett szenteltvíztartó, keresztút, függönytartó rúd, a sekrestye feletti helyiségek fém nyílászárói és hirdetőtábla vázlateit tartalmazza. Alaprajzok ebben a dokumentációban nincsenek. Alaprajzok máshol az oltár elhelyezésére: Erdei Ferenc: Földszinti alaprajz. Helyreállítási terv. MÉM MDK Tervtár 53754 ltsz.; Erdei Ferenc: Felsőörs, prépostsági templom, Helyreállítási tervdokumentáció, 20 rajz: földszinti alaprajz, 1963. szeptember. MÉM MDK Tervtár 8260 ltsz.;

⁶⁴ Mattioni-oltár a déli mellékhajóban. Fotó: Dobos Lajos, 1965. MÉM MDK Fotótár 072.248N

⁶⁵ Barokk főoltár alsó része és a korábbi oltárkép a szentélyben, az 1962-65. évi helyreállítás után. Fotó: Dobos Lajos, 1965. MÉM MDK Fotótár 072.236N ltsz.

1966. nyarán került sor.⁶⁶ A két oltárkép restaurálását Rády Ferenc⁶⁷, a szobrászati munkákat Bartos Valéria, Fésüs Károly szoborrestaurátorok, Géczy Csaba, Szent-Gály Erzsébet segédrestaurátorok, Szabó Sándor, bútorestaurátor végezték. A munka két évet vett igénybe, az elemek két szállítással, 1968. júliusában érkeztek vissza Felsőörsre, majd augusztus 5. és szeptember 18. között épült fel újra, eredeti formájában a barokk oltár.⁶⁸

A közben eltelt két hosszú év alatt nem maradt üresen a szentély: a helyben maradt falazott oltártömbnek támasztva elhelyezték a hímeskő oltárelőlapot, a menzára, a falnak támasztva a Kövess János által készített újabb oltárképet – mint azt egy fennmaradt fénykép tanúsítja. (13. kép) A kép 1970 körüli keltezését⁶⁹ a barokk oltár szerkezeti elemeinek teljes hiánya és a falon az Erdei Ferenc tervei alapján készült világítótestek alapján szűkíthetjük az 1966-1968 közötti időszakra.

13. kép: A főoltár a barokk oltár restaurálása idején (1966-1968.), a Mattioni-oltárelőlappal és az 1868-ban készült oltárképpel (VFL IX.3.a.2476.2)

⁶⁶ Entz Géza osztályvezető (OMF Tudományos Osztály) levele az OMF Székesfehérvári Építésvezetőségnek, 1966. június 16. MÉM MDK Tudományos Irattár 1966/112/1. ltsz.

⁶⁷ Rády Ferenc: Oltárkép restaurálási Dokumentáció. é.n. MÉM MDK Tervtár 25172 ltsz.

⁶⁸ Jelentés a felsőörsi főoltár helyreállításának helyszíni munkálatairól. Fésüs Károly csoportvezető helyettes, 1968. november 6. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1968/146/2. ltsz.

⁶⁹ VFL IX. 3. a. 2476.2. ltsz.

A barokk oltár felépítése után a hímeskő oltárelőlap mai helyére, az északi oldalhajó falára került⁷⁰ (14. kép), a Kövess-féle oltárkép pedig előbb az északi karzaton⁷¹, végül a hímeskővel szemben levő falon kapott helyet.

14. kép: A hímeskő antependium az északi mellékhajó falán.
(F. Tóth Gábor felvétele, 2023., MÉM MDK Fotótár 248.489D ltsz.)

A szentély új liturgikus követelményeknek megfelelő átalakítására 1975-ben került sor: a szembemiséző oltárra ismét Erdei Ferenc készített terveket⁷². A tervezést korlátok közé szorító adottság volt az eredeti helyen hagyandó, műemlékileg védett barokk berendezés és a rendelkezésre álló kis alapterület.

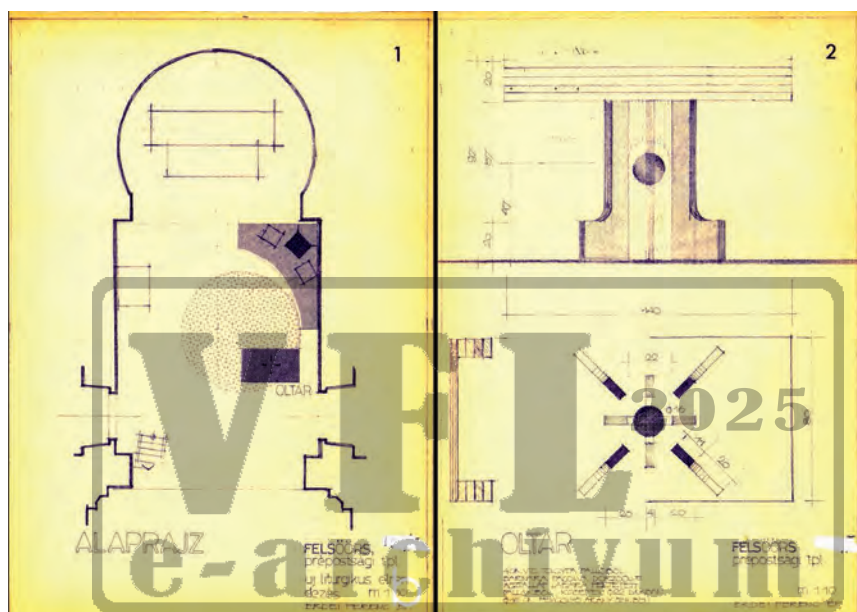
Erdi mai szemmel szokatlannak mondható, aszimmetrikus elrendezési terve szerint (15. kép) a szentély középtengelyében nyitott maradt volna a barokk főoltárra való rálátás. Mivel az északi oldalon helyezkedik el a diadalívhez kapcsolódó szószék és mögötte, a szentély terét némiképp szűkítve, a barokk préposti szék, az új menzaoltárt déli irányban eltolva

⁷⁰ Mihalik Tamás fotója, 1984. MÉM MDK 115.112N ltsz.

⁷¹ MÉMMDK 072.247N ltsz., ugyanez: Tudományos Dokumentáció 1962-65. 2. kötet: Tudományos Fotódokumentáció. MÉM MDK Tervtár 8259.030. ltsz.

⁷² Erdei Ferenc: Bűnbánó Magdolna római katolikus templom, prépostság. Szentély, új liturgikus követelményeknek megfelelő elrendezés és berendezés, 1975. MÉM MDK Tervtár 52221. ltsz., ugyanez: VFL VI. 47. 14. d. 3. cs.

helyezte volna el. A főtengely liturgia alatti elmozdítását vizuális eszközökkel segítette volna: a szentélynégyyszögbe egy, a padlónál sötétebb színű, 4 méter átmérőjű körszönyeget tervezett, melyen belül egy kisebb, előbbivel a déli oldalon érintőlegesen illeszkedő sötétbarna, zöld vagy szürke szőnyeggel bevont pódiumon, annak is tengelyétől délre lemozdítva állt volna az oltár. A később az oltár mintájára tervezendő új sediliák a körszönyeg széléhez igazítva, a szentélynégyyszög délkeleti sarkában kaptak volna helyet.

15. kép: Erdei Ferenc új liturgikus elrendezés terve, 1965.
(MÉM MDK Tervtár 52221 ltsz.)

Az elképzelések közül csupán az alaprajzában egy felszentelési keresztet idéző, a lábak közé befoglalt gömbbel, Erdei szóhasználatával élve, az „*alapokon foglalt tökéletesség*”-et megjelenítő menzaoltár valósult meg. A tervek szerint vörös-barna, politúros felületű tölgyfapallókból tervezett oltárt Muka István küllemében azonosan, de költséghatékonyabb anyagokból készítette el⁷³, elhelyezésénél pedig ragaszkodtak a hagyományos, középtengelyes megoldáshoz – a szentély ma ebben a formájában szolgálja a liturgiát. (16. kép)

⁷³ VFL VI. 47. 14. d. 3. cs.

16. kép: A megvalósult új liturgikus elrendezés, 1965.
(MÉM MDK Fotótár 127.127N ltsz.)

Tanulmányomban a felsőörsi préposti templom főoltárának 20. századi átépítéseit tekintettem át. Bár a felsőörsi templom, történeti-építéstörténeti szerepének köszönhetően jól ismert és kutatott emlék, a most elkészült OTKA-pályázat alkalmat adott egy eddig feldolgozatlan résztema vizsgálata. A kutatás során – melyben a most készülő adatbázis kiindulási alapként szolgált – a sorra megismert információk a vártnál is gazdagabb, fordultatos építés-átépítéstörténetet és a Mattioni antependium bemutatásával újabb, a 20. századi egyházművészet tárgykörébe tartozó ismereteket tártak fel.

VARIATIONS ON THE ALTAR

– 20TH-CENTURY RECONSTRUCTIONS OF THE HIGH ALTAR IN THE FELSŐÖRS PROVOSTRY CHURCH

The topic of the study – the 20th-century reconstructions of the now unused artefact, the antependium of the Felsőörs Provostry church and that of the church's high altar – arose during the implementation of the scientific research programme, entitled "Database of the churches of Veszprém County", a joint project of the Veszprém Archdiocesan Library and Archives, and the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Centre, which started in the autumn of 2020. Built in the 13th century, the church was in a very dilapidated state during the conquest, and was rebuilt in the mid-18th century by Bishop Márton Padányi Bíró, who had new Baroque furnishings added. Although the building was renovated several times in the following centuries, its architectural image changed yet again after the monument research project started in the 1940s. The Romanesque details of the chancel, discovered at the time, prompted the need to simplify the interior, the first step being the demolition of the upper part of the Baroque high altar dedicated to Mary Magdalene the Penitent. The long-term plan was to have a completely new altar, in keeping with the Romanesque chancel, for which an antependium was made in 1943 by the artist Eszter H. Mattioni, using her novelty "hímeskő" technique (stone mosaic with marble and semi-precious stone pieces), but the new altar was not completed in its entirety. After further reconstruction works in the 1960s, the restored Baroque altar was returned to the chancel. Several unrealised design ideas and sketches were produced for the installation of the antependium, which had lost its purpose and was now lying in the side rooms of the church, the last one being the work of Ferenc Erdei, whose plans for the 'versus populum' altar in the chancel were only partially implemented. The paper presents these 20th century reconstruction and conversion ideas, discussing in more detail the history of Eszter Mattioni's antependium and the related technology.

RÖVIDÍTÉSEK, FORRÁSOK, BIBLIOGRÁFIA

MÉM MDK = Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, Pécs

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

MNL VeML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára, Veszprém

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

OMF = Országos Műemléki Felügyelőség (megszűnt intézmény)

OMVH = Országos Műemlékvédelmi Hivatal (megszűnt intézmény)

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

VFL = Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár, Veszprém

VMT Adatbázis = Veszprém megye templomainak adatbázisa. Online Adatbázis. OTKA K 134806. számú pályázat.

Források

ERZEUGNISSE, 1858.

Erzeugnisse der K. K. Privilegierten Thonwaaren und Bauornamente-Fabrik des Heinrich Drasche zu Inzersdorf am Wienerberg. Wien, 1858.

ERZEUGNISSE, 1865.

Erzeugnisse der K. K. Privilegierten Thonwaaren und Bauornamente-Fabrik des Heinrich Drasche zu Inzersdorf am Wienerberg. Wien, 1865.

MNL BaML XI.6.

Angster József és Fia Orgona és Harmóniumgyár iratai. Szerződések. Rajzok. Orgonasíp requirálási főkönyv.

MNL VeML V.102.h.1.

Veszprém Város Tanácsának iratai. Népösszeírások. 1849., 1862.

MNL VeML V.141.f.

Veszprém város képviselőtestületének iratai. Választási iratok. 1869., 1871., 1874.

MNL VEML XII.2.I. 5/G.

Horváth Konstantin irathagyatéka. Történelmi adatok. Zirc, Polány, Nagytevel. 1752.

MUSTER-BUCH, 1880.

Muster-Buch der Thonwaaren-Fabrik der Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft. Wien, 1880.

OLASZFALUI PLÉB. LVT.

Olaszfalui plébánia levéltára. Éves adások. Költségvetés az olaszfalui rom. kath. templom orgonájának a felújításáról. 1904. augusztus 7., 1904. október 9-i iskolaszéki jegyzőkönyv. Levelek Newarkból (USA), 1922.

Bibliográfia

ACP 7.

HENSZLMANN Lilla (szerk.). *Acta Cassae Parochorum 7.* A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai XVII. Budapest, 1980.

AGGHÁZY, 1937.

Aggházy Mária: *A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században.* A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 6. Veszprém, 1937.

BAKÓ, 1993.

BAKÓ Zsuzsanna Ildikó: Gerecze Péter fényképhagyatéka. *Forráskiadványok* 1. OMVH Budapest, 1993.

BAKU–CSÍKY, 2012.

Baku Eszter – Csíky Balázs: Hagyomány és újítás. Katolikus egyházművészet a két világháború közötti Magyarországon. Mózessy Gergely szerk.: *Prohászka-tanulmányok 2009-2012.* Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2012, 286-308.

BAKU, 2018.

BAKU Eszter: *Hagyomány és újítás: A centralitás történeti hagyománya és korszerűsége a két világháború közötti magyar templomépítészetben,* PhD értekezés, BME, Budapest, 2018.

BALÁZSIK, 2007.

BALÁZSIK Tamás: Deckert Krisztián és a kaposvári romantikus építészet. In: BUDA Attila–RITOÓK Pál (szerk.): *A fóti templom és a romantika építésze.* Budapest, 2007. 78–85.

BALÁZSIK, 2016.

Balázsik Tamás: Magyarpolány rk. templom. Építéstörténeti dokumentáció, értékleltár és restaurátori helyreállítási javaslat. Kézirat, 2016.

BARRAL I ALTET–AVRIL–GABROIT-CHOPIN, 1984.

Xavier BARRAL I ALTET–Francois AVRIL–Danielle GABROIT-CHOPIN: Romainische Kunst. Zweiter Band. Nord- und Westeuropa 1060–1220. München, 1984.

BEDY, 1934.

BEDY Vince: A felsőörsi prépostság története. Veszprém, 1934.

BÉKEFI, 1896.

BÉKEFI Remig: *Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a magyar ciszterci Rend*. Budapest, 1896.

BENDA, 1968.

Benda Kálmán: Helytörténeti kiadványok. *Századok* 1968. 292–298.

BICSKEI, 2022.

BICSKEI Éva: A veszprémi Ranolder-albumról. In: FARBAKY Péter–FARBAKY-NÉ Deklava Lilla (szerk.): *A haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészet köréből Sisa József tiszteletére*. Budapest, 2022. 225–238.

BIÉLER 1961.

BIÉLER, André.: *Liturgie et architecture. Le temple des chrétiens*, Genève, 1961.

T. BÍRÓ, 1993–94.

T. BÍRÓ Katalin: *A Szentgál, Füzi-kút későneolitik település kőanyaga*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19-20. Veszprém, 1993-1994. 89–118.

BÍRÓ–JENEY–SZALAY, 2003.

ifj. BÍRÓ László–JENEY Zoltán–SZALAY György: Szentgál, református templom. A szószer restaurátori kutatása. in.: Mentényi Klára szerk.: *Műemlékvédelmi Szemle 2003/2. Az Országos Műemléki Felügyelőség tájékoztatója. Összefoglaló jelentések a 2002. évi helyszíni műemléki kutatásairól*. Budapest 2003.

T. BÍRÓ–REGENYE, 2001.

T. BÍRÓ Katalin–REGENYE Judit: *Tűzkőbánya és feldolgozó telepek. Egy Szentgál (Veszprém megye) környéki neolitikus lelőhelycsoport kutatása*. DANI János - HAJDÚ Zsigmond - NAGY Emese Gyöngyvér (szerk.): *MÓMOSZ I*. Debrecen, 2001. 95–105.

- BODÓ, 2002.
- BODÓ Balázs: A veszprémvölgyi apáca kolostor építéstörténete és kőfaragványai. *Műemlékvédelmi Szemle*, 12. évf. 2002. 1. 41–63.
- BOGYAY, 1944.
- BOGYAY Tamás: A felsőörsi prépostsági templom helyreállítása. *Balatoni Szemle* 3. évf. 17-18. 1944. 473–476.
- BONOMI, 1944–1945.
- BONOMI, Eugen: Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlveiburg 1688-1848. *Sudost-Forschungen* IX-X (1944-45) 260–361.
- BOROSS 2018.
- BOROSS István: *Forrásaink a reformációról*. Dokumentumok az MNL Veszprém Megyei Levéltárában. Veszprém, 2018.
- BORÓVI, 2000.
- BORÓVI József: *Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása*. Budapest, 2000.
- BRUNNER–GOPCSA, 2016.
- BRUNNER Attila–GOPCSA Katalin: *Veszprém város építészete a „hosszú” 19. században*. Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához, 5. Székesfehérvár, 2016.
- BSHPF
- Bulletin de la Société Préhistorique Française.*
- CZAJLIK, 2022.
- CZAJLIK Zoltán: *A terepi kirándulástól a domborzatmodellig*. Budapest, 2022.
- SZ. CZEGLDÉY–KOPPÁNY, 1964.
- SZ. CZEGLDÉY Ilona–KOPPÁNY Tibor: A középkori Ecsér falu és temploma. *Archeológiai Értesítő* 91. 1. 1964. 41–61.
- CVZ
- KANÁSZ Viktor (szerk.): *A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. I. Zala megye*. A veszprémi egyházmegye múltjából 35. Veszprém, 2020.
- CVV
- KANÁSZ Viktor (szerk.): *A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. II. Veszprém megye*. A veszprémi egyházmegye múltjából 37. Veszprém, 2021.

- CSENGEL–GERE, 1996.
 CSENGEL Péter–GERE László: Előzetes jelentés a városlódi karthauzi kolostor kutatásáról. *Műemlékvédelmi Szemle* 6 (1996) 1. 53–84.
- G. Csete 1839.
 G. CSETE Antal: A' Veszprémi Székes-Egyház. In: GUZMICS Iszidór (szerk.): *Egyházi Tár*. XIII. füzet. Pest, 1839. 321–330.
- DAIREAUX, 2006.
 DAIREAUX, Luc: Les temples normands au XVIIe siècle : essai de typologie. *BSHPF*, 2006.
- CS. DOBROVITS, 1983.
 CS. DOBROVITS Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építészete)*. Művészettörténeti Füzetek 15. Budapest, 1983.
- DOMBI, 1943.
 DOMBI József, dr. A legújabb magyar monumentális művészet. *Szépművészet* 4. évf. 10. 1943. 195–200.
- HODOSSY, 1999.
 DR. HODOSSY Lajos: *A veszprémi református gyülekezet története (1893–1995)*. THÚRY Etele–Dr. HODOSSY Lajos: Jöjj, mondjunk hálaszót... A veszprémi református gyülekezet története. *Veszprém*, 1999. 71–74., 106., 114–116.
- HORVÁTH, 1930.
 DR. HORVÁTH Konstantin S. O. Cist.: *Zirc története*. Zirci könyvek I. Veszprém, 1930.
- EGER VÁROSKÉPI... 1951.
 [Sz. n.] *Eger városképi és műemléki vizsgálata*. Budapest, 1951.
- ERDEI – TÓTH, 1966.
 ERDEI Ferenc – TÓTH Sándor: *Felsőörs prépostsági templom helyreállítása*. Helyreállított műemlékeink 20. Budapest 1966.
- ERDEI, 1982.
 ERDEI Ferenc: Felsőörs Prépostsági templom. *Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára* 118., Budapest, 1982.
- ÉRI, 2005a.
 ÉRI István: Az öt Dörgicse öt román kori temploma 1. *Várak, kastélyok templomok* 2005. 4. 4–7.
- ÉRI, 2005b.
 ÉRI István: Az öt Dörgicse öt román kori temploma 2. *Várak, kastélyok templomok* 2005. 5. 12–14.

- ÉRI–GERŐNÉ KRÁMER–SZENTLÉLEKY, 1964.
- ÉRI István–GERŐNÉ KRÁMER Márta–SZENTLÉLEKY Tihamér: A dörgicsei középkori templomromok. *Magyar Műemlékvédelem 1959-1960*. Budapest, 1964. 95–116.
- ÉRSZEGI, 2010.
- ÉRSZEGI Géza: I. (Szent) István veszprémi adománylevele. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére – A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. Veszprém, 2010. 9–32.
- ESTERHÁZY, 1690.
- ESTERHÁZY Pál: *Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képei-nek röviden föl tett Eredeti...* Nagyszombat, 1690.
- D. FEHÉR, 1961.
- D. FEHÉR Zsuzsa: Három kiállítás. *Művészet* 2. évf. 7. 1961. 38-40.
- FEHÉR, 1970.
- FEHÉR Rózsa: A hímeskő alkotója. *Képes Újság* 9. évf. 6. 1970. február 7. 6.
- FILMHÍRADÓ, 1961.
- Mattioni Eszter hímes kőmozaikjai. Szöveg Csőke József, Sziklai Kornél. Magyar Filmhíradó 47/3. bejátszás, 1961. november. Azonosító: MFH_1961_47-03. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=16265>, utolsó letöltés: 2024.05.31.
- FILMHÍRADÓ, 1977.
- Mattioni Eszter hímeskő-kompozíciói. Szöveg Csőke József, Fífilina József. Magyar Filmhíradó 25/3. bejátszás, 1977. június. Azonosító: MFH_1977_25-03. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=21952>, utolsó letöltés: 2024.05.31.
- FINNEY, 1988.
- FINNEY, Paul Corby: Early Christian Architecture: The Beginnings (A Review Article) *Harvard Theological Review*, 81–3. 1988. 319–339.
- FÜLÖP, 2010.
- FÜLÖP András: *Tihany, Csokonai-liget*. In: KIFALUDY Júlia (Szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. Budapest, 2010, 365.
- FÜLÖP – JANKOVICS, 2010.
- FÜLÖP András – JANKOVICS Norbert: *Tihany, Csokonai-liget*. KIFALUDY Júlia (Szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2010*. Budapest, 2012, 375.

GÁCH, 1949.

GÁCH Marianne: Mattioni Eszter. Hölgyfutár. *Haladás* 5. évf. 42. 1949. október 20. 11.

GALAVICS, 1984.

GALAVICS, Géza: Antonia Galli Bibiena in Ungheria e in Austria. *Acta Historiae Artium* 30. (1984/1–2) 177–263.

GERGELYFFY, 1967–1968.

GERGELYFFY András: Palota és Castrum Palota. *Magyar Múemlékvédelem* 1967–1968. 125–144.

GERMANN 1963.

GERMANN, Georg.: *Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz*. Zürich, 1963.

GIEDION, 1922.

GIEDION, Sigfried: *Spätbarocker und romantischer Klassizismus*. München, 1922.

GOMBOSI, 2008.

GOMBOSI Beatrix: „Köponyegem pedig az én irgalmasságom...”: Köponyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon (Schutzmantelmadonnen aus dem mittelalterlichen Ungarn). Szeged, 2008.

GONDOS–HORVÁTH, 2005.

GONDOS Béla – HORVÁTH Zoltán György: A Balatontól a Bakonyig – Veszprém megye középkori templomai. Budapest, 2005.

GÖMÖRY–CSOMORTÁNY, 2023.

GÖMÖRY Judit – CSOMORTÁNY Levente: Szűz Mária és Szent Imre herceg (egykori piarista) templom. *JANKOVICS*, 2023. 91–103.

GRÉCZY, 2017a.

GRÉCZY Emőke: A hímeskő női mestere - Mattioni Eszter művészete. *Artmagazin* 15. évf. 5. 2017. 70–77.

GRÉCZY, 2017b.

GRÉCZY Emőke: A hímeskő női mestere. Mattioni Eszter művészete. *Artmagazin Online*. 2017. május 13. (<https://www.artmagazin.hu/artic-les/archivum/5221dbc4e416f64d13b69dd7cd7e9d99>, utolsó letöltés: 2024.06.04.)

GULDEN, 1865.

GULDEN István: A kis-lődi plebánia története. *Magyar Sion* 3. 1865. 671–691.

- GUTHEIL, 2007.
 GUTHEIL Jenő: *Veszprém város okmánytára 1002-1523*. A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Veszprém, 2007.
- GUZSIK, 1979.
 GUZSIK Tamás: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14. Veszprém, 1979. 163–202.
- GYÖRFFY, 1977.
 GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest 1977.
- GYÖRFFY, 1997.
 GYÖRFFY György: A magyar királyi oklevelek a kezdetektől 1200-ig. GYÖRFFY Gy. (szerk.): *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Budapest, 1997.
- HAJDÓK, 2016.
 HAJDÓK Judit: A bakonybéli apátsági templom. *Collectana Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság gyűjteményeinek értesítője Pannonhalma*, 2016. 133–162.
- HAJDÓK, 2021.
 HAJDÓK Judit: *A veszprémi Szent Mihály-bazilika orgonája*. Építéstörténeti tudományos dokumentáció. Kézirat, 2021.
- HARIS, 2008.
 HARIS Andrea: Majorsági központtól a kastélyig, avagy a tatari Esterházy-kastély kiépülése. FELT István–SOMORJAY Selysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Budapest, 2008. 169–186.
- HARIS, 2020.
 HARIS Andrea: Az attribúció határai és a gyömörei templom. *Ünnepi tanulmányok a 70 éves László Csaba tiszteletére*. Arrabona 58. Győr, 2020. 201–212. 208–210.
- HEGYI, 2018.
 HEGYI Sándor Ferenc: *Szentgál és a nagy háború. A fennmaradt levéltári iratok és az anyakönyvi feljegyzések felhasználásával*. Szentgál, 2018.
- HELYI ÉRTÉKTÁR, 2022.
 DR. PÁSZTORNÉ SIMON Annamária (szerk.): *Kincsek emlékek őre, Felsőörs*. Felsőörs Helyi Értéktár. Felsőörs, 2022.

HERMANN, 2015.

HERMANN István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században 1700–1777*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 37. / A veszprémi egyházmegye múltjából 28. Veszprém, 2015.

HMM I.

DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál (szerk.): *Magyarország műemléki topográfiája VII. Heves megye műemlékei I*. Budapest, 1969.

HOLL–PARÁDI, 1982.

HOLL Imre – PARÁDI Nándor: Nagykeszi középkori falu kutatása. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16. Veszprém, 1982. 181–202.

IRÁNYI, 2014.

IRÁNYI László: Adalékok a Veszprémi Angolkisasszonyok Sancta Maria Intézetének történetéhez. *Veszprémi Szemle* 16. 2014/2. 97–107.

JAKAB–JANKOVICS, 2013.

JAKAB Attila – JANKOVICS Norbert: Elpusztult középkori templomok Nagyhalász határában. KOLLÁR Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza, 2013. 179–186.

JANKOVICS, 2010.

JANKOVICS Norbert: A tarnaszentmáriai templom kőfaragványai. TÜSKÉS Anna (szerk.): *Ars perennis*. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája. CentrArt Művészettörténeti Műhely tanulmányok, Primus Gradus tanulmányok. Budapest, 2010. 329–333.

JANKOVICS, 2022.

JANKOVICS Norbert: A tatai Esterházy-kastély építéstörténete. KÖVESDI Mónika–VIRÁG Zsolt (szerk.): *Tata, Esterházy-kastély. A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei*. 1. Budapest, 2022. 113–131.

JANKOVICS, 2023.

JANKOVICS Norbert (szerk.): *Veszprém város templomai*. Veszprém, 2023.

KAMMERER–DÖRY, 1915.

KAMMERER Ernő – DÖRY Ferenc: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. XI. Budapest, 1915.

KANÁSZ, 2020.

KANÁSZ Viktor: *A canonica visitatio intézményének története és kutatása*. CVZ 7–16.

KARLINSZKY, 2011.

KARLINSZKY Balázs: A balatonfüzfői római katolikus egyházközségek a két világháború között, *Acta Papensia* 2011/3-4, 202–221.

KARLINSZKY, 2020.

KARLINSZKY Balázs: Rétegpasztoráció a Veszprémi Egyházmegyében. KARLINSZKY –VARGA, 2020. 229–243.

KARLINSZKY, 2024.

KARLINSZKY Balázs: *Templomépítések 1778 és 1847 között a Bakonyban és környékén*. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *A veszprémi püspökség „hosszú 19. százada”. A veszprémi egyházmegye története 1777–1917 között. A veszprémi egyházmegye múltjából* 41. Veszprém, 2024. 27–48.

KARLINSZKY –VARGA, 2020.

KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László (szerk.): *Rott Nándor és kora. A Katolikus Egyház 1918-1919-ben és a Veszprémi Püspökség a két világháború között*. Veszprém, 2020,

KELÉNYI, 1978.

KELÉNYI György: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén. ZÁDOR Anna–SZABOLCSI Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1978. 123–159.

KELÉNYI, 2022.

KELÉNYI György: Megjegyzések klasszicizáló késő barokk építészetünkhöz. FARBAKY Péter – FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla (szerk.): *A haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészet köréből Sisa József tiszteletére*. Budapest, 2022.

KÉZAI, 2004.

KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, 2004.

KISS, 1972.

KISS Ákos: *Mattioni Eszter művészete*. Szekszárd, 1972.

KOLLÁR, 2000.

KOLLÁR Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi évszázadok* 13. Szeged, 2000.

KOLTAI, 2002.

KOLTAI András: A piarista rend háromszáz éve Veszprémben – tizenkét tételben. A. PERÉMI Ágota (szerk.): *Emlékkötet Laczkó Dezső születésének (1860–1932) 150. évfordulójára*. Veszprém, 2011. 107–120.

KOPPÁNY, 1963.

KOPPÁNY Tibor: *A Balaton-Felvidék románkori templomai*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1. Veszprém 1963. 81–114.

KOPPÁNY, 1967.

KOPPÁNY Tibor.: *Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében I.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. 1967. 117–150.

KOPPÁNY, 1972.

KOPPÁNY Tibor: *Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében II.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. Veszprém, 1972. 213–241.

KOPPÁNY, 1984.

KOPPÁNY Tibor: A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze. *Ars Hungarica* 1984/2. 183–232.

KOPPÁNY, 1992.

KOPPÁNY Tibor: *Ozora és uradalmának építésze a 18. században. Adatok Tolna megye építészetének történetéhez.* A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 17. Szekszárd, 1992. 229–258.

KOPPÁNY, 1993.

KOPPÁNY Tibor: *A Balaton környékének műemlékei.* Művészettörténet - műemlékvédelem 3. OMVH, Budapest, 1993.

KOPPÁNY, 1994.

KOPPÁNY Tibor: Az ösküi kerektemplom és helyreállítása. *Műemlékvédelmi Szemle* 1994/2. 21–32.

KOPPÁNY, 2014.

KOPPÁNY Tibor: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök művész- és mesterköre (Adalékok a 18. század középső évtizedeinek dunántúli művészetéhez). *Művészettörténeti Értesítő* 63. évf. 1. 39–66.

KOPPÁNY–HÉCZEY-MARKÓ, 2023.

KOPPÁNY András–HÉCZEY-MARKÓ Ágnes: A veszprémvölgyi apácakolostor egykori templomának romjai és az úgynevezett Jezsuita templom. JANKOVICS 2023. 113–123.

KÖBLÖS, 2011.

KÖBLÖS József (szerk.): „*Processus visitationis*”. Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben. A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 11. Pápa, 2011.

KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009.

KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt.: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760* - A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 10. Pápa, 2009.

KÖRMENDY, 1965.

KÖRMENDY József, Adalékok a felsőörsi Árpád-kori templom kutatásának történetéhez. Naplójegyzetek. BARDOLY István – LÁSZLÓ Csaba (szerk.): *Tanulmányok Koppány Tibor 70. születésnapjára*. Budapest, 1998. 83–96.

KÖRMENDY, 1971.

KÖRMENDY József: *Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10., Veszprém, 1971. 53–78.

KÖRNER–NAGY, 2002.

F. KÖRNER Zsuzsa–NAGY Márta: A városrendezési szabályozás története Magyarországon. *Építés-Építészettudomány* 30. 2002/1-2. 123–158.

KRÄHLING, 2009.

KRÄHLING János.: Adalékok a hugenotta típusú imaház magyarországi elterjedéséhez - a Charenton-típus. *Műemlékvédelem* 4/2009. 190–196.

KRÄHLING, 2012.

KRÄHLING János: Adalékok a 17. század magyarországi protestáns templomépítészeténekértékeléséhez. Késő középkor – reneszánsz – kora barokk. *Architectura Hungariae* 11. 2012. 45–53.

KRALOVÁNSZKY, 1994.

Kralovánszky Alán: A tihanyi vár 1982. évi feltárása. *Műemlékvédelem* 38. 1994. 209–218.

KRALOVÁNSZKY–K. PALÁGYI–TÓTH, 1976.

KRALOVÁNSZKY Alán–K. PALÁGYI Sylvia–TÓTH Sándor: *Római és középkori kőtár katalógusa*. Tihanyi Múzeum. Veszprém, 1976.

KRAMER–TÓTH 1966.

G. KRAMER Márta – TÓTH Sándor: A tihanyi apátsági templom és kolostor 1965. évi felújítása. *Műemlékvédelem* 10/4. 1966. 234–237.

KRUMENACKER 2011.

KRUMENACKER, Yves: Les temples protestants français, XVIe-XVIIe siècles. *Chrétiens et sociétés*, Numéro spécial 1, 131–154.

KUMOROVITZ, 1953.

KUMOROVITZ L. Bernát: *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 2. Budapest, 1953.

LABROUSSE 1988.

LABROUSSE, Élisabeth: *Histoire de la France religieuse*, Paris, 1988.

S. LACKOVITS 2003.

S. LACKOVITS Emőke (szerk.): *Emlékkötet Vajkay Aurél születésének századik évfordulójára*. Veszprém, 2003.

LÁSZAY, 2020.

G. LÁSZAY Judit: Egy Mosonból betelepült vaskereskedő háza Veszprémbe. NEMES Gábor (szerk.): *Arrabona* 58. Győr, 2020. 213–230.

LÁSZLÓ, 1992.

LÁSZLÓ Csaba: Újabb kutatások a várpalotai várban. CABELLO, Juan (szerk.): *Castrum Bene* 2/1990. Budapest, 1992. 183–192.

LÁSZLÓ, 2006.

LÁSZLÓ Csaba: A várpalotai 14. századi „palota”. Kovács Gyöngyi–MIKLÓS Zsuzsa (szerk.): *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, 2006. 163–170.

LECHNER, 2002.

LECHNER László: *Alma Mater a veszprémi várban*. Veszprém, 2002.

LOVAG, 1999.

LOVAG Zsuzsa: *Mitteralterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici – Seria Archaeologica 3. Budapest, 1999.

LOVIBOND, 2006.

LOVIBOND, Malcolm: Les premiers dispositifs réformés à Saint-Pierre de Genève. *BSHPF* 2006.

LŐVEI, 2021.

Lővei Pál: *Porfir, kő, márvány*. Kőanyagok, kőfaragók, kőberakások a középkori Magyarországon. I. kötet. Budapest, 2021.

LUDÁNYI, 2016.

LUDÁNYI Gabriella: Az egri Líceum építészei. A Gerl–Fellner probléma. H. SZILASI Ágota (szerk.): *Örökségünk védelme és jövője I*. *Studia Agriensia* 32. Eger, 2016. 107–122.

LUKÁCS, 1943.

LUKÁCS Károly: *A Balaton-vidék földrajza kétszáz év előtt*. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái 15. Tihany, 1943.

LUKCSICS–PFEIFFER, 1933.

LUKCSICS Pál–PFEIFFER János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. A veszprémi egyházmegye múltjából 1. Veszprém, 1933.

LUX, 1944.

LUX Géza: *Újabb feltárások a felsőörsi prépostsági templomon*. Budapest, 1944.

MAGYAR 1984.

MAGYAR Eszter: A királyi erdőkezelés kiváltságolt népcsoportjainak továbbélése a bakonyi erdőispánság területén *Tanulmányok Veszprém megye múltjából - A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai* 3. Veszprém, 1984. 101–119.

MÁNDITY, 1998.

MÁNDITY György: Délvidék orgonaépítésze. *Magyar Egyházzene* 5. 1997–1998/2–3. 257–272.

MÁRKUS, 1969.

MÁRKUS László: Két művész portré Múterem-látogatás Kovács Margitnál és Mattioni Eszternél. *Új Ember* 25. évf. 14. 1969. április 6. 6.

MAROSI 1992.

MAROSI Ernő: Magyar református templomok – művészettörténeti áttekintés. DERCSÉNYI Balázs. (szerk.): *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. 26–54.

MAROSI, 1996.

MAROSI Ernő: Bencés építészet az Árpád-kori Magyarországon. TAKÁCS Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. Kiállítási katalógus. Pannonhalma, 1996, 131–142.

MAROSI, 1999.

MAROSI Ernő: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettípológiájához. KISS Imola–SZŐCS Péter Levente (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania/Középkori egyházi építészet Erdélyben*. Satu Mare, 1999, 10–32.

MIKLÓS, 2006.

MIKLÓS Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, 2006. 163–170.

MIKÓ–TAKÁCS, 1994.

MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre (szerk.): *Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000-1541*. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai Budapest, 1994.

MML 1977.

A hímes kövek, Mattioni Eszter művészete. 1977. május 5. 20:55. Magyar Televízió. Tévéműsor szövegének gépirata In: Magyar Művészek Lexikona. Mo62-1 Mattioni Eszter. 323-330. dia.

MOLNÁR 2008.

MOLNÁR Jánosné: Templom a Jeruzsálem-hegyen. Felújítás. *Veszprémi Napló* 64. évf. 2008. október 30. 8.

MRT 2.

ÉRI István–KELEMEN Márta–NÉMETH Péter et al: *Magyarország Régészeti Topográfiája 2. A Veszprémi járás*. Budapest, 1969.

MRT 3.

BAKAY Kornél (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája 3. A devecseri és sümegi járás*. Budapest, 1970.

NAGY, 2019.

NAGY Veronika: Nagytevel, r. k. templom. JERNYEI KISS János (szerk.) *Barokk freskófestészet Magyarországon I. Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém megye*. Budapest, 2019. 300–305.

NAGY, 2021.

NAGY Szabolcs Balázs: Erődítések a várpalotai vár keleti külső oldalán az 1566. évi ostromig. *Castrum* 24. 2021. 39–75.

NÉMETH, 1993-1994.

NÉMETH Péter: *A városlódi karthauzi kolostor története és régészeti emlékei I. A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei 19–20*. Veszprém, 1993–94. 367–382.

NŐK LAPJA 1971.

MES: Kővirág-varázsló. Nők Lapja. 1971. május 6. 2025

PÁMER–KOVÁCS 1994.

PÁMER Nóra–KOVÁCS Éva: Csabdi középkori templomának feltárt romjai és egy korpusz-lelet. PÁMER Nóra (szerk.): *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára*. Művészettörténet–műemlékvédelem 6. OMVH, Budapest, 1994. 307–320.

K. PALÁGYI, 2008.

K. PALÁGYI Sylvia: Balatonakali-Ságpusztá, a középkori templom, település és a római kori épületek maradványai I. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 25. Veszprém, 2008., 59–106.

PAPP, 2004.

PAPP Szilárd: Forráskritika–Két faragvány a lövöldi karthauzi kolostorból. F. ROMHÁNYI Beatrix–GRYNAEUS András–MAGYAR Károly et al. (szerk.) *„Quasi Liber et Pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 2004. 405–413.

PAPP, 2010.

PAPP Gábor György: Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság székháza (volt Dravecz-ház) PAPP Gábor György (szerk.): *Épített örökség a magyar tudomány szolgálatában*. Budapest–Veszprém, 2010. 177–179.

PAPP, 2022.

PAPP Attila: *Veszprém vonzáskörzetének centrális templomai*. Budapest, 2022.

PAPP, 2024.

PAPP Attila: Pál püspök 1263-as vizitációjának első helyszíne – Insula Pilup Sanctae Helenae. SIMMER Livia (szerk.): *Nyugat-dunántúli pálos kolostorok régészeti kutatása*. Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 4/6. Budapest, 2024. 78–95.

PEHM, 1934.

PEHM József: *Padányi Bíró Márton élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934.

S. PERÉMI 2004.

S. PERÉMI Ágota: *Újabb avar kori leletek Veszprém megyében I. Késő avar kori sírok Szentgál–Kövestelek, Fűzfa utcában*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 23. Veszprém, 2004. 73–97.

PFEIFFER–SZIGETI, 1985.

PFEIFFER János–SZIGETI Kilián: *A Veszprémi Székesegyház zenéjének története*. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VI. Aurora Könyvek. München, 1985.

PFEIFFER, 1947.

PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai (1554–1760)*. A veszprémi egyházmegye múltjából 10. Veszprém, 1947.

PFEIFFER, 1987.

PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950)*. Püspökei, kanonokjai, papjai. München, 1987.

PINTÉR, 2017.

PINTÉR Bálint: A szombathelyi Bagolyvár. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2017/1. 35–81.

PINTÉR, 2022.

PINTÉR Bálint: Sorozatgyártott ornamensek. A wagrami épületkerámiák szerepe a dualizmus kori építészetben. *Ars Hungarica* 48. 2022/3. 305–318.

POGÁNY – SZELÉNYI, 1990.

POGÁNY Ö. Gábor – SZELÉNYI László: *Mattioni Eszter*. Szekszárd, 1990.

RÁCZ, 2020.

RÁCZ Miklós: A veszprémi piarista iskola építéstörténete. *Veszprémi Szemle* 57. 2020/2. 103–136.

RÁCZ–LASZLOVSZKY 2005.

RÁCZ Miklós–LASZLOVSZKY József: *Monostorossáp, egy Tisza menti középkori falu*. *Dissertationes Pannonicae*. III. 7. ELTE, Budapest, 2005.

RANDALL 1999.

RANDALL, Catharine: *Building Codes: the Aesthetics of Calvinism in Early Modern Europe*, Philadelphia, 1999.

RÉCSEY, 1889.

RÉCSEY Viktor: A tihanyi katakomba régiségei. *Budapesti Hírlap* 1889/304. 1–2.

REGENYE 1991.

REGENYE Judit: *Szentgál – iparvidék a rézkor elején*. GEISZT Jakabné (szerk.): *Múzeumi Diárium 1991*. Veszprém, 1991. 3–6.

REGENYE 2004.

REGENYE Judit: *Háztipusok és településszerkezet a késői lengyeli kultúrában veszprémi és szentgáli példán alapján*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 23. Veszprém, 2004. 25–47.

REGENYE 2011.

REGENYE Judit: *Kő és agyag. Település és életmód a neolitikum-rézkor fordulóján a Dunántúlon*. Veszprém, 2011.

RÉVHELYI, 1988.

RÉVHELYI Elemér: Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évekig. PAYER Gábor (szerk.): *Révhelyi Elemér munkássága*. Tudományos Füzetek 4. Tata, 1988. 11–33.

RIU 6.

FITZ, Jenő–MÓCSY, András–SOPRONI, Sándor: *Die Römischen Inschriften Ungarns. 6. Lieferung.* Budapest, 2001.

DE RODRIGUEZ–LOJENDIO, 1966.

Luis María DE RODRIGUEZ–Abundio LOJENDIO: *Castille Romane, Vol. II., Zodiaque*, 1966.

ROMHÁNYI, 2021.

F. ROMHÁNYI Beatrix: A veszprémi egyházmegye 11. századi templomhálózata. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *„Capella Reginalis” – A veszprémi püspökség a középkorban.* Veszprém, 2021. 241–252.

RONDOT 1891.

RONDOT, Natalis: *Les Protestants de Lyon au dix-septième siècle*, Lyon, 1891.

ROSTÁS, 2000.

ROSTÁS Tibor: Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolatrendszere. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10. évf. 2000. 1–2. 5–52.

SCHLEICHER, 2007.

SCHLEICHER Vera: Nyaraló hívek, hívő nyaralók, Fürdőtelepi templomok és kápolnák a Balaton-parton 1. S. LACKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő (szerk.): *Népi Vallásosság a Kárpát-medencében 7.* Sepsiszentgyörgy-Veszprém, 2007.

SCHWEBEL 2006.

SCHWEBEL, Horst: Les temples des colonies huguenotes de la Hesse BSHPF, 2006. 481–490.

SERFŐZŐ, 2010.

SERFŐZŐ Szabolcs: Franz Xaver Bucher – egy késő barokk festő a Dunántúlon. BUBRYÁK Orsolya (szerk.): *„Ez a világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.* Budapest, 2010. Szerk. 473–488.

SIMON, 2023.

SIMON Anna: *A városlődi Szent Mihály-templom.* KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László (szerk.): *Érsekségi ékességek I.* 24. Veszprém, 2023. 64–67.

SISA, 2004.

SISA József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2004.

SOLYMOSI–CZÁR 2005.

SOLYMOSI Ferenc–CZÁR Attila: *Magyarország orgonái*. Kiskőrös, 2005.

SOÓS, 1967.

Soós Imre: Az egri egyetem felállításának terve. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* 1967. 303–321.

SÖRÖS, 1904.

Sörös Pongrácz: A bakonybéli apátság története II. ERDÉLYI László (szerk.): *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. IX. 367. Budapest, 1904.

SZAKÁCS 2013.

Szakács Béla Zsolt: Két altemplom – Pannonhalma és Tihany. GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor – SZÉKELY Miklós (Szerk.): *Als ich can*. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára. Budapest, 2013, 14–23.

SZAKÁCS, 2022.

Szakács Béla Zsolt: *Árpád-kori építészet a Dunántúlon*. Opitz Historiae Artium 3. Budapest, 2022.

SZÉKESFEHÉRVÁR MŰEMLÉKEI

ENTZ Géza Antal (szerk.): *Székesfehérvár*. Magyarország műemlékei. Budapest, 2009.

SZIGETI, 1972.

Szigeti Kilián: Halper János (1817–1888) orgonaépítő mester élete és működése. *Soproni Szemle* 26. 1972/4. 307–320.

SZIGETI, 1982.

Szigeti Kilián: Das Wirken österreichischer Orgelbauer in Ungarn. SCHOLZ, Rudolf (herausgegeben): *Organa Austriaca*. III. Wien. 1982. 133–158.

SZÍJ, 1960.

SzÍj Rezső: *Várpalota. Fejezetek a város történetéből*. Budapest, 1960.

SZÍJ, 1965.

SzÍj Rezső: *Műemlékek és műalkotások Várpalotán*. Budapest 1965.

SZMRECSÁNYI, 1937.

SZMRECSÁNYI Miklós: *Eger művészetéről. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez.* Budapest, 1937.

SZ.N. 1941

SZ.N.: Füzfői Szent Imre kápolna, *Magyar Építőművészet* 1941/12. 398-399.

S. TAMÁS 1997.

S. TAMÁS Márta: Keresztelés Szentgálon. *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 2. Veszprém-Debrecen, 1997. 454-460.

S. TAMÁS 2012.

S. TAMÁS Márta: *A szentgáli tanyavilág kialakulása és pusztulása.* Szentgál 2012.

TILHOF, 2000.

TILHOF Endre: *TósokBerénd és temploma.* Fejezetek a község múltjából. Ajka, 2000. 31-32.

TOMISA, 2002.

TOMISA Ilona: *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16-17. század.* Budapest, 2002.

TORKOS

KÖBLÖS József (szerk.): „*Processus visitationis*”. *Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben.* A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 11. Pápa, 2011.

TÓTH, 1967.

TÓTH Sándor: XIII. századi építőműhely Veszprémben. A Bakonyi Múzeum kőtarának ismertetése III. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. Veszprém, 1967. 163-182.

TÓTH, 1980.

TÓTH Sándor: Felsőörs késő román templomtornya. *Művészet* XXI. 1980. 22-26.

TÓTH, 2000.

TÓTH Sándor: A felsőörsi préposti templom nyugati kapuja. *Műemlékvédelmi Szemle.* 2000. 53-76.

TÖLCSÉRY, 1895.

TÖLCSÉRY Ferencz: *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi római katolikus főgymnasium története.* (1711–1895). Veszprém, 1895.

URBÁN, 2020.

URBÁN Erzsébet: Templomépítészet a két világháború között a veszprémi püspökség területén. KARLINSZKY –VARGA, 2020. 387-404.

VADAS–RÁCZ, 2010.

VADAS András–RÁCZ Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle* 51. 2010. 39–62.

VAJKAI 1959.

VAJKAI Aurél: *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza.* Budapest 1959.

VAJKAI 1987.

VAJKAI Aurél: *Szentgál. Egy bakonyi falu folklórja.* Budapest 1987.

VÁRADY 1987.

VÁRADY József.: Református templomaink. Debrecen 1987.

VARGA, 2006.

VARGA Lajos: Pásztó városának kísérlete a kegyúri jog megszerzésére a 19. században. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 18. 2006/1–2. 97–106.

VERESS D., 1997.

VERESS D. Csaba: Súly 1000 éve. Súly, 1997.

VIDA 2021.

VIDA Beáta: *A ciszterci rend története a középkori Magyar Királyságban, különös tekintettel a zirci apátságra.* Zirc története I. Zirc, 2021

VILÁGHÍRADÓ 1943.

Mattioni Eszter ékkövekből kirakott mozaikjai. Magyar Világhíradó 1001/7. bejátszás, 1943. április. Azonosító: mvh-1001-07. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5001>, utolsó letöltés: 2024.05.28.

VIRÁNYI, 1867.

VIRÁNYI Vilmos: *Honvédtiszti koszoru az 1848/9 évből.* Pest, 1867.

VMFN, 1982.

Veszprém Megye Földrajzi Nevei I. A tapolcai járás. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156. Budapest, 1982.

VOIT, 1940.

VOIT Pál: A Füzfői Szent Imre kápolna. *Szépművészet* 1940/3. 71–72.

VOIT, 1960.

VOIT Pál: Tervek, mesterek és mű. *Művészettörténeti Értesítő* 9. 1960. 265–279.

VOIT, 1970.

VOIT Pál: *A barokk Magyarországon.* Budapest, 1970.

VOIT, 1979.

VOIT Pál „Franz Anton Pilgram” című doktori értekezéséről. (Garas Klára opponensi véleménye. Voit Pál válasza.) *Művészettörténeti Értesítő* 28. 1979. 196–206.

VOIT, 1982.

VOIT Pál: *Franz Anton Pilgram.* Budapest, 1982.

WERTNER, 1892.

Wertner Mór: *Az Árpádok családi története.* Nagybecskerek, 1892.

WETTSTEIN 2018.

WETTSTEIN Domonkos: *Regionális stratégiaalkotás a Balaton-part rekreációs célú építészetében (1929-1979).* PhD-értekezés, BME, Budapest, 2018.

ZEILER, 1997.

ZEILER, Martinus: *A magyar királyság leírása.* Szekszárd, 1997.

ZSIRAY, 1978.

ZSIRAY Lajos: A lövöldi karthauzi kolostor. *Műemlékvédelem* 22. 1978. 1. 19–23.